

Morphological Typology of Borkhar Tombstones in the Islamic Period

Ahmadi, A.¹

Type of Article: **Research**

Pp: 249-281

Received: 2022/07/14; Accepted: 2022/08/21

 <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.25.249>

Abstract

In the present research, the gravestones of the Islamic period in the Borkhar region, located in the north of Isfahan have been studied with the aim of identifying and classifying the types of species, in order to answer the following questions, in a descriptive-analytical way and with a typological approach. 1- From a morphological point of view, which types of carved and inscribed tombstones existed in Borkhar? 2- What are the structural and temporal characteristics of these species in comparison with each other and in comparison with common species in other regions? 3- What is the quantity and distribution of types of gravestones in the settlements of the region and what information does it contain? Based on the results of this research, 404 tombstones were identified in the settlements and ancient sites of Borkhar. This tombstone belongs to the Safavid to Qajar periods and includes 5 species, 7 main subspecies and 29 subspecies. Although the placement in this typology has been considered; Despite this, the shape structure is the most important criterion for this division, and in the next levels, criteria such as the methods of composing the arrays, the type and the manner of the dimensions and volumes have been considered. The main species include Varaghei, Sandoghi, Ketabi (including 4 main subspecies), horizontal Mehrabi (including 3 main subspecies) and Motbagh and correspond to samples obtained from other regions of Iran. The most common species are the Balindar, the Ketabi-e Bozorg, the Mehrabi-e Jonaghi and the Sandoghi, respectively, and the two types of Mehrabi-e Helali and Motbagh have the least use. The Sandoghi species was the most common species in the Safavid period and the the Balindar species and the Ketabi-e Bozorg was the most common species in the Qajar period. According to the results obtained between the identified species and the temporal, geographical and spatial conditions of the settlements in the region, close relationships can be seen. Vertical types are more prevalent in mountainous areas and horizontal types are prevalent in low and flat areas of the region.

Keywords: Tombstone, Typology, Masonry, Borkhar, Isfahan.

Introduction

Geographically, Borkhar includes a vast plain with foothills in the north and west of it, and from the point of view of old administrative divisions, it was one of the Rastaqs of Isfahan. The word Rastaq or the Persian equivalent of that village corresponds to the modern part, and according to ancient texts, it was a place that had a lot of land and fields. According to the investigations, the history of settlement in this area reaches at least the Parthian period and from the Sassanid period to the end of the Qajar period, it has been considered as one of the rastaqs of Isfahan (Ahmadi, 2019). Old Borkhar, which corresponds to Borkhar city and the central part of Shahinshahr and Mimeh cities, from the northeast to Ardestan city, from the north to Natanz city, from the northwest to Mimeh, from the west and southwest with Alavijah and Dehgh cities, Najaf Abad. , Khomeinishahr, is limited to the city of Isfahan from the south and to the foothills of Isfahan from the east. Due to the rich cultural-historical background, there are many historical monuments left in this region, among which the prominent examples are the tombstones of the old cemeteries of some cities and villages in the region. Today, as a result of the expansion of urban and rural spaces, renovation of cemeteries, changes in traditions and cultural assimilation, many of these tombstones have been forgotten and destroyed; Based on this, in the upcoming research, Borkhar tombstones have been identified, introduced and studied for the first time as works whose destruction and destruction are felt more than ever. These tombstones belong to the Safavid to Qajar periods and are found in the old cemeteries of the villages and towns of the region such as Soh, Bideshak, Dehlor, Kalhorud, Bagh Miran, Morche khort, Gaz, Sin, Azarmanabad, Shapurabad, Habibabad, Narmi. And the ancient sites of Sefidab and Jalalabad have been identified. Although the basis of the upcoming research is the introduction of Borkhar tombstones and its importance to researchers and guardians; Nevertheless, the main goal was the typology and classification of identified tombstones based on their form and appearance characteristics in line with the goals and questions of this research; It is obvious that investigating the various aspects of the inscriptions on these tombstones requires independent research and was not the focus of this research. Based on this, the most important questions of this research are these: 1- From a morphological point of view, which types of carved and inscribed tombstones existed in Borkhar? 2- What are the structural and temporal characteristics of these species in comparison with each other and in comparison with common species in other regions? 3- What is the quantity and distribution of types of gravestones in the settlements of the region and what information does it contain?

Discussion

The present research has been carried out with a descriptive-analytical method and with a typological approach, and the acquisition of data has been achieved in two stages of field surveys and library studies. In the typology of tombstones, aspects that are more

inclusive and comprehensive than other features have been emphasized and have the ability to include other partial features. Due to the fact that the subject of the research was based only on the typology of engraved and engraved stone graves, the shape structure, surface design method, type of inscriptions and motifs were taken into consideration. In some cases, besides the mentioned cases, the criterion of gender has also been taken into consideration. Because in such cases, the difference in the type of stone has led to differences in other cases, such as the way of designing and combining decorations and inscriptions. Varaghei tombstones are generally irregular polygonal shapes. In the meantime, more skill has been spent in carving a few of them and they have been carved into shapes such as square, rectangle, triangle, altar and pseudo-rhombus; However, the accuracy that is used in the cutting of other types of tombstones in the region is not seen in this type. Sandoghi tombstones are in the shape of a rectangular cube, and in addition to the top surface, its other four sides are also carved. Patterns and inscriptions are used in most of the samples on three and in some cases on four surfaces of the stone. Mehrabi type According to the shape of the upper part, is divided into three main subspecies. Ketabi tombstones can be divided into four main sub-types, including a Ketabi-e Bozorg, a Ketabi-e Marmary, a Ketabi-e Kochak, and a Ketabi-e Balindar, according to the differences in appearance, dimensions, and type of tombstone. The tombstones of the Motbagh type all belong to the Qajar period and have been identified in only two cemeteries. In this type, the tombstone has a lower rectangular surface, a smaller rectangular surface on it and finally a platform or appendage on the upper part of the second surface.

Conclusion

According to what happened among the 404 tombstones examined in this research, 5 species and 7 main subspecies were identified and classified. Each of these twelve main and minor types is identified based on the appearance of gravestones, and then by criteria such as surface design methods, patterns and inscriptions placement methods, and their composition. were divided into 29 subspecies based on stone surfaces, type, type of inscriptions and motifs. Among these, the greatest degree of homogeneity in Sandoghi types, Ketabi-e Bozorg and Motbagh is seen. Some species have lower degrees of homogeneity. Among the species identified, some were single-period and some had continuity of use during the Safavid to Qajar periods. Although similar to these species can be seen in other regions of Iran; However, their vertical or horizontal placement could be different.

Examining the samples of each species in different regions of Iran shows that Varaghei, Sandoghi, matching and the main subspecies of Ketabi-e Kochak were common in different regions from the 4th and 5th centuries of Hijri until the Qajar period, and the horizontal subspecies of Mehrabi-e Helali, like the examples of this type in Borkhar, was common only in the Qajar style. Examining the quantity of types, taking

into account the ratio between types and the number of cemeteries with that type, shows that in the Safavid to Qajar periods, types such as Balindar, Ketabi-e Bozorg, Varaghei, and Mehrabi-e Jonaghi and a Sandoghi are common types of the region, and matching types, a Sandoghi and Mehrabi-e Helali and a Ketabi-e Marmary, are among the less used types of the region. The high quantity of some species or the diversity of species in some settlements of the region has been influenced by the geographical, social, economic, cultural and indigenous conditions of those places. In the study of the ratio of type and time period, it was found that the box type was the most common type used in the Safavid period, and the pillowed and large book types were the most used types in the Qajar period.

Acknowledgment

The author considers it necessary to express her gratitude to the anonymous reviewers of the journal who worked hard and added to the richness of the text of the article with their constructive suggestions.

Conflict of Interest

This article is the result of a research work that was prepared and written by me. The sources and sources used are all correct and no material has been used without mentioning the title. The author undertakes responsibility for the correctness of all published materials.

گونه‌شناسی ریختی سنگ قبرهای بُرخوار در دوران اسلامی

عباسعلی احمدی^۱

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۲۸۱ - ۲۴۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۴/۲۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۳۰

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.25.249>

چکیده

در این پژوهش، سنگ قبرهای دوران اسلامی منطقه «بُرخوار» واقع در شمال اصفهان با هدف شناخت و طبقه‌بندی انواع گونه‌ها، به‌منظور پاسخ به پرسش‌های ذیل، به‌شیوه توصیفی-تحلیلی و با رویکردی گونه‌شناختی مورد مطالعه قرار گرفته است. ۱- از منظر ریختی، کدام گونه‌های سنگ قبور منقوش و کتیبه‌دار در بُرخوار وجود داشته است؟ ۲- خصیصه‌های ساختاری و زمانی این گونه‌ها در مقایسه با یک‌دیگر و در مقایسه با گونه‌های رایج در دیگر مناطق، کدام موارد است؟ ۳- کمیت و نحوه پراکنش گونه‌های سنگ قبر در سکونتگاه‌های منطقه، به چه شکل بوده و حاوی چه اطلاعاتی است؟ براساس نتایج حاصل از این پژوهش، ۴۰۴ سنگ قبر در آبادی‌های و محوطه‌های باستانی بُرخوار شناسایی شد. این سنگ‌های قبور به دوره‌های صفوی تا قاجار تعلق داشته و شامل ۵ گونه، ۷ زیرگونه اصلی و ۲۹ زیرگونه فرعی است. اگرچه نحوه قرارگیری در این گونه‌شناسی مدنظر بوده است، با این وجود ساختار شکلی، مهم‌ترین ملاک این تقسیم‌بندی بوده و در مراتب بعد معیارهایی هم‌چون شیوه‌های ترکیب‌بندی آرایه‌ها، جنس و چگونگی ابعاد و احجام موردتوجه بوده است. گونه‌های اصلی شامل: عمودی ورقه‌ای، صندوقی، کتابی (شامل ۴ زیرگونه اصلی)، محرابی (شامل ۳ زیرگونه اصلی) و مطبق بوده و با نمونه‌های به‌دست‌آمده از دیگر مناطق ایران مطابقت دارد. به‌ترتیب، گونه‌های بالین‌دار، کتابی بزرگ، محرابی تیزه‌دار و صندوقی، رایج‌ترین گونه‌ها بوده و دو گونه محرابی هلالی و مطبق، کمترین میزان کاربرد را داشته‌اند. گونه صندوقی رایج‌ترین گونه دوره صفوی و گونه بالین‌دار و کتابی بزرگ، رایج‌ترین گونه‌های دوره قاجار بوده است. با توجه به نتایج حاصل شده مابین گونه‌های شناسایی شده و شرایط زمانی، جغرافیایی و مکانی سکونتگاه‌های منطقه، ارتباطات تنگاتنگی دیده می‌شود. گونه‌های عمودی بیشتر در مناطق کوهستانی و گونه‌های افقی در مناطق پست منطقه رواج داشته است.

کلیدواژگان: سنگ قبر، گونه‌شناسی، سنگ تراشی، بُرخوار، اصفهان.

۱. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران.

Email: a.ahmadi@sku.ac.ir

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه
میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است
و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

ارجاع به مقاله: احمدی، عباسعلی، (۱۴۰۲). «گونه‌شناسی ریختی سنگ قبرهای بُرخوار در دوران اسلامی». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۷ (۲۵): ۲۸۱-۲۴۹. <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.25.249>

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-768-fa.html>

مقدمه

«برخوار» از لحاظ جغرافیایی دربردارنده دشتی وسیع در شمال اصفهان است که در محدوده شمالی و غربی آن، کوهپایه‌های پراکنده‌ای قرار گرفته و از منظر تقسیمات اداری کهن، از جمله رستاق‌های اصفهان بوده است. واژه «رستاق» یا معادل فارسی آن «روستا»، با بخش امروزی مطابقت داشته و از نظر متون کهن جایگاهی بوده که دیه و کشت‌زار بسیار داشته است. با توجه به بررسی‌های صورت گرفته، پیشینه سکونت در این ناحیه دست‌کم به دوره اشکانی رسیده و از دوره ساسانی تا پایان قاجاری به عنوان یکی از رستاق‌های اصفهان مطرح بوده است (احمدی، ۱۳۹۹ الف؛ احمدی، ۱۳۹۹ ب). برخوار کهن که با شهرستان برخوار و بخش مرکزی شهرستان شاهین شهر و میمه امروزی مطابقت دارد، از شمال شرق به شهرستان اردستان، از شمال به شهرستان نطنز، از شمال غرب به میمه، از غرب و جنوب غرب با شهرستان علویجه و دهق، نجف‌آباد، خمینی شهر، از جنوب به شهر اصفهان و از شرق به بخش کوهپایه اصفهان محدود می‌شود (نقشه ۱). با توجه به پیشینه غنی فرهنگی-تاریخی، آثار تاریخی متعددی در این منطقه برجای مانده است که از جمله نمونه‌های شاخص آن، سنگ‌های قبور قبرستان‌های کهن برخی شهرها و روستاهای منطقه است. امروزه در نتیجه گسترش فضاهای شهری و روستایی، نوسازی قبرستان‌ها، تغییر در سنن و هم‌سان‌سازی فرهنگی، بسیاری از این سنگ‌قبرها در بوتۀ فراموشی سپرده و نابود شده است؛ بر همین اساس در پژوهش پیش‌رو، سنگ‌قبور برخوار به عنوان آثاری که بیم تخریب و نابودی آن‌ها بیش از پیش احساس می‌شود، برای نخستین بار شناسایی، معرفی و مطالعه شده است. این سنگ‌قبور به دوره‌های صفوی تا قاجار تعلق داشته و در قبرستان‌های کهن روستاها و شهرهای منطقه هم‌چون: سه، بیدشک، دهلر، کلهرود، باغ‌میران، مورچه‌خورت، گز، سین، آذرمناباد، شاپورآباد، حبیب‌آباد، نرمی و محوطه‌های باستانی سفیدآب و جلال‌آباد شناسایی شده‌اند. اگرچه مبنای پژوهش پیش‌رو معرفی سنگ‌قبور برخوار و شناساندن اهمیت آن بر پژوهش‌گران و متولیان امر است؛ با این وجود هدف اصلی، گونه‌شناسی و طبقه‌بندی سنگ‌قبور منقوش و کتیبه‌دار شناسایی شده بر مبنای فرم و خصوصیات ظاهری آن‌ها در راستای اهداف و پرسش‌های مدنظر این پژوهش بوده است. بدیهی است که بررسی جنبه‌های گوناگون نقوش و کتیبه‌های این سنگ‌قبور، پژوهش‌های مستقلی را طلبیده و مورد توجه این پژوهش نبوده است.

پرسش‌های پژوهش: رسالت عمده این پژوهش، پاسخ‌گویی به سه پرسش ذیل است: (۱) از منظر ریختی کدام گونه‌های سنگ‌قبور منقوش و کتیبه‌دار در برخوار وجود داشته است؟ (۲) خصیصه‌های ساختاری و زمانی این گونه‌ها در مقایسه با یک‌دیگر و در مقایسه با گونه‌های رایج در دیگر مناطق، کدام موارد است؟ (۳) کثیت و نحوه پراکنش گونه‌های سنگ‌قبر در سکونتگاه‌های منطقه، به چه شکل بوده و حاوی چه اطلاعاتی است؟

روش پژوهش: پژوهش پیش‌رو با روشی توصیفی-تحلیلی و با رویکرد گونه‌شناسانه انجام شده است و دستیابی بر داده‌ها در دو مرحله بررسی‌های میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای حاصل گشته است. در گونه‌شناسی سنگ‌قبور بر جنبه‌هایی که به نسبت دیگر خصایص، از شمول و جامعیت بیشتری برخوردار بوده و قابلیت دربرداشتن دیگر خصایص جزئی را داشته، تأکید شده است. با توجه به این‌که موضوع پژوهش تنها بر گونه‌شناسی گورهای سنگی منقوش و کتیبه‌دار استوار بوده است؛ به ترتیب، ساختار شکلی، شیوه طراحی سطوح، نوع کتیبه و نقش‌مایه‌ها، مدنظر بوده است. در مواردی نیز در کنار موارد یاد شده، به ناچار معیار جنس نیز مورد توجه بوده است؛ زیرا که در این گونه موارد، تفاوت جنس سنگ، تفاوت در دیگر موارد هم‌چون شیوه طراحی و ترکیب‌بندی تزئینات و کتیبه‌ها را نیز به دنبال داشته است.

پیشینه پژوهش

برخی پژوهش‌های مرتبط با سنگ‌مزاره‌های ایران در قالب کتب انجام شده که خود به چند دسته تقسیم می‌شوند؛ دسته اول، کتاب‌هایی است که ضمن معرفی آثار و کتیبه‌های یک منطقه، به معرفی و خوانش کتیبه سنگ‌مزاره‌های آن منطقه نیز پرداخته است (فقیه‌میرزایی و همکاران، ۱۳۸۴). دسته دوم، کتبی است که به‌طور اختصاصی، سنگ‌قبر یک منطقه یا مناطقی از ایران را مورد مطالعه قرار داده (فرزین، ۱۳۸۴)؛ و دسته سوم کتاب‌های است که ضمن پرداخت به فرهنگ‌های بومی، به معرفی سنگ‌قبر نیز پرداخته است (Mortensen, 1993).

مقالات مرتبط با سنگ‌قبر که عمدتاً در یک دهه اخیر تألیف شده، عموماً به بررسی نقوش و جنبه‌های نمادین سنگ‌قبر (شیخی و جهانیان، ۱۳۹۷؛ شریفی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۵؛ دولت‌یاری و صالحی، ۱۳۹۶؛ علی‌نژاد، ۱۳۹۳) یا جنبه‌های نمادین چند نقش خاص پرداخته است (رحمانی و قربانی، ۱۳۹۳). برخی پژوهش‌ها نیز سنگ‌قبر را براساس جنبه‌های نوین (شاهمندی، ۱۳۹۲ الف) و متفاوتی (صادقی‌توران‌پشتی و همکاران، ۱۳۹۶؛ جوانمرد و ولی‌بیگ، ۱۳۹۸؛ کاظم‌پور و همکاران، ۱۳۹۹) مورد بررسی قرار داده است. با توجه به تعداد اندک یا نبود سنگ‌قبر دوره‌های متقدم و میانه اسلامی، اکثر پژوهش‌ها بر قرون متأخر اسلامی، به‌ویژه دوره قاجار متمرکز بوده است؛ هم‌چنین برخی از این مقالات، صرف‌نظر از عنصر زمان، نمونه‌های دوره پهلوی را نیز در جامعه آماری خود لحاظ کرده‌اند. گونه‌شناختی ریختی سنگ‌قبر، از معدود موضوعات موردتوجه پژوهشگران بوده و عمدتاً در خلال جنبه اصلی پژوهش، به اختصار و با بیان موارد کلی، گذری بر آن شده است.

نبود وحدت‌رویه در گونه‌شناختی ریختی قبور و استفاده از ملاک‌های گوناگون در این خصوص، اطلاق اسامی گوناگون با جنبه محلی و یا برگرفته از رشته تحصیلی یا سلیقه شخصی پژوهشگر، تمرکز بر نقوش و تاحدودی کتیبه‌ها درکنار توجه کمتر به گونه‌شناسی ریختی سنگ‌قبر و درمجموع نوعی ساده‌نگاری در این خصوص، ازجمله معضلات موجود در این رده مطالعاتی است. درکنار موارد یادشده، پاره‌ای معضلات ذاتی است که همواره در پژوهش‌های مرتبط با گونه‌شناختی، وجود داشته و در نتیجه جمع‌اضداد و مجموعی از علل و معیارهای طولی و عرضی را دربر داشته؛ چنان‌چه جامع و مانع بودن معیارها و گونه‌های حاصل از آن را مختل نموده است. از منظر دیگر، برجای نماندن بسیاری از گونه‌ها در یک مکان یا منطقه جغرافیایی به‌همراه پراکندگی بسیار یا اندک گونه‌ای خاص، در برخی سکونت‌گاه‌ها بنابر دلایل غیرباستان‌شناختی، از یک سو قطعیت نتایج گونه‌شناختی و تعمیم آن را با تردید مواجه کرده؛ و ازسویی، امکان دستیابی بر ویژگی‌های فرهنگی، اجتماعی، روان‌شناختی و اقتصادی جوامع سازنده را با اشکالات بسیار همراه نموده است. چنان‌چه بررسی تألیفات مرتبط با سنگ‌قبر نشان می‌دهد، پژوهش در ارتباط با گونه‌شناسی ریختی قبور در آغاز راه بوده و با توجه به نبود اطلاع از گونه‌های مختلف سنگ‌قبر در نواحی مختلف ایران و اساساً تعداد اندک و ضعف پژوهش‌های مرتبط با این موضوع، درکنار تنوع بسیار گونه‌ها با اشکالاتی همراه بوده است. به‌ناچار بسیاری از نام‌گذاری‌هایی به‌شکل سلیقه‌ای بوده و بعضاً عنوان، با شکل سنگ‌قبر و گونه آن تناسب چندانی ندارد؛ در مواردی، از یک عنوان برای چند گونه متفاوت استفاده شده است.

مطالعات سنگ‌قبر ناحیه اصفهان نیز به‌غیر از پژوهش‌هایی که سنگ‌قبرهایی از اردستان (سنگ‌قبر سلطان اویس) و کاشان (در حد تصویر) را به اختصار معرفی نموده (پورکریم، ۱۳۴۲)، عمدتاً بر قبرستان تخت‌فولاد (فقیه‌میرزایی و همکاران، ۱۳۸۴؛ عقیلی، ۱۳۸۸؛ شاهمندی، ۱۳۹۲ الف)، ارامنه اصفهان (مظاهری، ۱۳۸۲؛ جوانمرد و ولی‌بیگ، ۱۳۹۸) و در اندک مواردی برخی بقاع شهر اصفهان (مهدوی، ۱۳۸۷؛ شاهمندی، ۱۳۹۲ ب) تمرکز داشته است. چنان‌چه مشخص

است باتوجه به مواردی هم‌چون ناشناخته بودن سنگ قبور برخوار، عدم انجام پژوهش در ارتباط با این سنگ قبور، تخریب بسیاری از سنگ قبور بعد از بررسی‌های دو دهه گذشته نگارنده^۱ و بیم تخریب نمونه‌های برجای مانده، بررسی و مطالعه سنگ قبور این منطقه ضرورت یافته است. کمیت و تنوع جامعه آماری پژوهش، بررسی مجموعه‌ای از سنگ قبور سکونت‌گاه‌های یک منطقه جغرافیایی-فرهنگی با دیدگاهی گونه‌شناسانه که در نتیجه امکان حصول نتایجی در ارتباط با چگونگی گونه‌های رایج در منطقه، چگونگی خصیصه‌های ساختاری و تزئینی آن‌ها و ارتباط آن با ویژگی‌های جغرافیایی، زمانی و فرهنگی یک منطقه را فرای روی محقق قرار می‌دهد، از جنبه‌های نوین پژوهش پیش‌رو است. با توجه به بررسی تألیفات مرتبط با سنگ قبور ایران، چنان‌که مشخص است، اکثر این پژوهش‌ها در ارتباط با سنگ قبور یک قبرستان بوده و در پژوهش‌های اندکی تمامی سنگ قبور قبرستان‌های یک منطقه، مورد بررسی قرار گرفته است؛ از سویی دیگر، همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، پرداختن به گونه‌شناسی سنگ قبور به‌عنوان موضوع اصلی پژوهش، در دیگر مقالات کمتر موردتوجه بوده است.

گونه‌شناسی قبور و روش‌شناسی آن

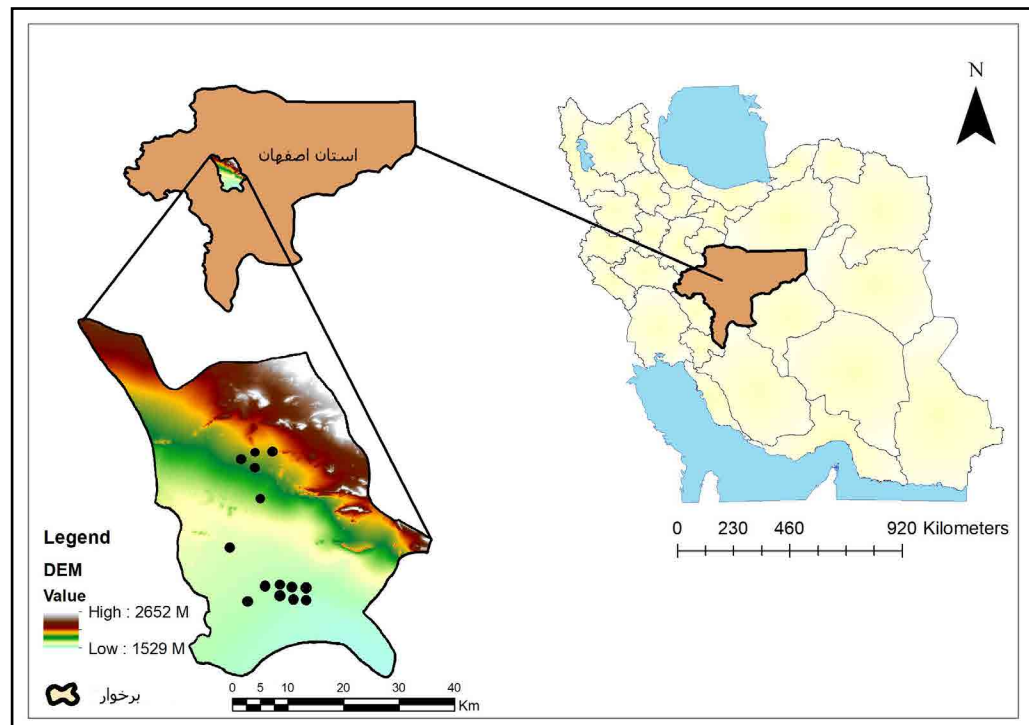
در نتیجه عواملی هم‌چون توپوگرافی زمین، محدودیت‌های فضایی منبعث از شرایط زمین‌شناختی، ازدیاد درگذشتگان و ازدیاد نفوس و مساکن، وجود جاذبه‌های مذهبی هم‌چون: امامزادگان، تغییر مکانی و جابه‌جایی‌های سکونت‌گاه‌ها طی دوره‌های تاریخی، تمایزات اجتماعی و قومیتی و برخی آداب و رسوم ناشناخته محلی و دیگر عوامل ناشناخته، اکثر آبادی‌های برخوار چندین قبرستان کهن داشته است؛ چنان‌چه در روستای کم‌جمعیتی، بیش از ۷ قبرستان کهن دیده می‌شود. درمجموع، قبور اسلامی شناسایی شده به دوره‌های^۲ صفوی، زند و افشار و قاجاری تعلق دارند^۳ (نقشه^۱).

قبور موجود و شناسایی شده در برخوار از تنوع شکلی زیادی برخوردار بوده و ممکن است گونه‌ای در عین قرارگیری در دسته‌ای خاص، در یک یا چند دسته دیگر نیز قرار گیرد؛ بر همین اساس در نگاه اول می‌توان کلیه قبور منطقه را به سه‌گونه افقی، عمودی و ترکیبی افقی-عمودی تقسیم نمود.

قبور افقی را می‌توان به گونه‌های پشته خاکی، قبور آجری، قبور ترکیب یافته از آجر و کاشی، قبور سنگ چین، قبور ترکیب یافته از آجر و سنگ و قبور سنگی منفرد تقسیم نمود. گونه عمودی شامل سه دسته، لوحه‌های نصب شده بر دیوار، سنگ‌های منقوش و کتیبه‌دار بر افراشته و سنگ‌های ساده بدون نقش و کتیبه بر افراشته است. دسته افقی-عمودی نیز به زیرگونه‌های چندی از قبیل ترکیب یافته از سنگ افقی و عمودی کتیبه‌دار و منقوش، ترکیب یافته از سنگ چین و سنگ افقی با سنگ عمودی ساده، ترکیب یافته از سنگ عمودی ساده با سنگ افقی منقوش و کتیبه‌دار و نمونه‌های ترکیب یافته از گونه‌های ترکیب یافته از آجر و سنگ‌های ساده یا منقوش و کتیبه‌دار افقی با سنگ منقوش و کتیبه‌دار یا ساده عمودی است (نمودار^۱).

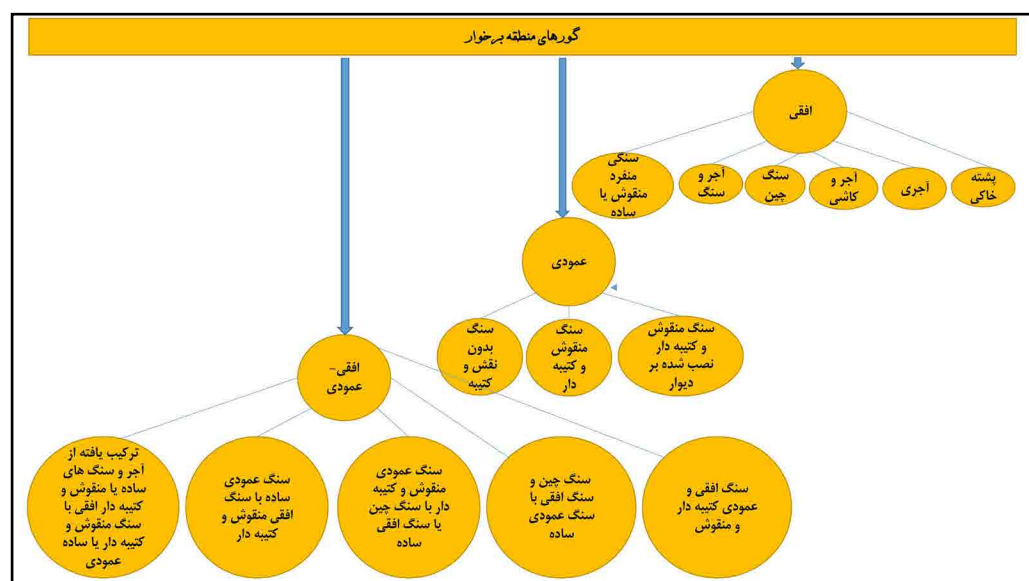
با توجه به این‌که پژوهش حاضر مختص به گونه‌شناسی سنگ قبور منقوش و کتیبه‌دار برخوار بوده است، از میان دسته‌های قبور برخوار، تنها سنگ قبور منقوش و کتیبه‌دار، به تعداد ۴۰۴ عدد، با لحاظ کردن عمودی یا افقی بودن آن‌ها، صرف نظر از آن‌که در کدام یک از گونه‌های افقی-عمودی قرار گرفته‌اند^۴، مورد مطالعه و گونه‌شناختی قرار گرفته است؛ بر همین اساس، تعداد یادشده ابتدا در دو گونه اصلی عمودی و افقی قرار گرفته و با توجه به چگونگی اشکال، در ۱ گونه عمودی و ۴ گونه افقی، دسته‌بندی شده است (نمودار^۲ و تصویر^۱)^۵. هرکدام از گونه‌ها با توجه به شیوه طراحی و

ترکیب آرایه‌ها، ترکیب‌بندی سرلوح، متن و حاشیه، جنس و تا حدودی ابعاد، به زیرگونه‌های اصلی و فرعی چندی تقسیم شده است. با توجه به آن‌که گونه نصب‌شده بر دیوار و گونه افقی-عمودی بسیار کم تعداد بوده و به نسبت گونه‌های اصلی شناسایی شده، ماهیت متفاوت و مستقلاً را نشان نمی‌دهند؛ دو گونه یادشده در قالب ۵ گونه اصلی قرار گرفته است.

نقشه ۱: موقعیت برخوار در استان اصفهان و پراکندگی گورستان‌های کهن مورد بررسی در سکونتگاه‌های برخوار (نگارنده، ۱۴۰۰).

Map 1: The location of Borkhar in Isfahan province and the distribution of ancient cemeteries investigated in Borkhar settlements (Author, 2020).

نمودار ۱. تقسیم‌بندی کلی گورهای منطقه برخوار (نگارنده، ۱۴۰۰).

Diag. 1: General classification of graves in Borkhar region (Author, 2020).

گونه عمودی

- ورقه‌ای

آن‌چه باعث شده این گونه ورقه‌ای نامیده شود، تهیه آن از تخته سنگ‌های ورقه‌ای کوه و شیوه تراش خام و ناپخته و ضخامت اندک آن‌ها بوده است. سنگ قبرهای عمودی ورقه‌ای عموماً به اشکال چند گوش نامنظم است. در این میان، در تراش اندکی از آن‌ها مهارت بیشتری صرف شده و به اشکالی هم‌چون: مربع، مستطیل، مثلث، محرابی و شبه‌لوزی تراشیده شده‌اند؛ با این وجود، دقتی که در تراش دیگر گونه‌های سنگ قبور منطقه به‌کاررفته در این گونه دیده نمی‌شود.

از منظر طراحی و نقوش، نمونه‌های عمودی اکثراً فاقد نقش بوده و تنها کتیبه‌ای دارند. در معدود نمونه‌های دارای کادربندی، اکثراً یک قاب عمدتاً نامنظم به اشکال: مثلث، محرابی، محرابی دال‌بردار، شبه‌لوزی، درخت سرو و در مواردی به فرم شکل نامنظم سنگ‌ها، کل کتیبه را دربرگرفته است. در بسیاری از نمونه‌ها سطور کتیبه‌ها، توسط خط‌کشی از یک دیگر مجزا شده و یا در داخل قاب‌های ترنجی منظم یا نامنظم قرار گرفته است. در این نمونه‌ها رأس کتیبه‌ها که به نوعی، یادآور سرلوح قبور سنگی است؛ به شکل مثلث یا سرترنجی درآمده است. در اندک نمونه‌های منقوش این دسته، بته‌جقه، سرو، برگ، پرند، خورشید، گل و برگ، تسبیح و شانه، با کیفیتی پایین در بالا یا پایین کتیبه‌ها تصویر شده است. از منظر نحوه طراحی سطح سنگ و وجود یا نبود نقش، این سنگ قبرها به سه گونه، کتیبه‌دار، گونه دارای کتیبه و قاب‌بند و نمونه‌های دارای کتیبه، قاب‌بند و نقش تقسیم می‌شوند (تصاویر ۱، ۲ و ۳). در یک نمونه از سنگ قبور این دسته، شکل ظاهری سنگ یادآور نیم‌تنه انسان است (تصویر ۴). به نظر می‌رسد این شیوه طراحی تداعی‌کننده شکل محراب بوده است.

همانند چگونگی تراش، طراحی و نقوش موجود در این گونه، کتیبه‌های به‌کاررفته بر آن نیز، اکثراً فاقد ظرافت هنری بوده و به خط نسخ ابتدایی است. با این وجود در اندک نمونه‌هایی، خطوط زیبایی نستعلیق و نسخ به‌کار رفته است. کتیبه‌های این گونه محدود به عبارت‌های قرآنی، نام سه‌تن، نام پنج‌تن، نام متوفی و زمان وفات است. کهن‌ترین سنگ قبر این گونه به دوره صفوی (۱۱۰۲ ه.ق.) و سایرین به دوره قاجار (قرون ۱۲ و ۱۳ ه.ق.) تعلق دارند. به دلیل نامنظم بودن تراش، برای سنگ قبرهای این گونه، ابعاد مشخصی نمی‌توان در نظر گرفت؛ با این وجود بیشترین ارتفاع این قبور ۱ متر و کمترین ارتفاع ۳۰ سانتی‌متر و عرض از ۳۰ تا ۶۰ سانتی‌متر متناوب است. شیوه ایجاد نقوش و کتیبه‌ها عموماً خراش سطحی و سایشی بوده و تنها در سه نمونه که به صورت منظم تراشیده شده، به شیوه برجسته‌کاری بوده است.

گونه‌های افقی

- صندوقی^۷

این گونه به شکل مکعب مستطیل بوده و به علاوه سطح رویی، چهار ضلع دیگر آن نیز تراشیده است (تصاویر ۵، ۶ و ۷). نقوش و کتیبه‌ها در اکثر نمونه‌ها بر سه و در مواردی بر چهار سطح سنگ به کار رفته است. نمونه‌های این گونه در دیگر مناطق، علاوه بر سطح رویی، در چهار سطح دیگر نیز آرایه تزئینی دارد (دانش یزدی، ۱۳۸۷: ۳۴). شیوه طراحی سطوح این گونه در مجموع به یک شکل است؛ چنان‌چه بر سطح رویی، در قسمت فوقانی (سرلوح)، کتیبه افقی دربردارنده نام متوفی و در قسمت میانی و تحتانی (متن)، نقوش تزئینی به‌کار رفته است. حاشیه سطح رویی در اکثر موارد با حاشیه کتیبه‌ای و در یک مورد با نقوش گیاهی تزئین شده است. بر دو سطح کناری سنگ نیز کتیبه به‌کار رفته است. بر سطح رویی برخی نمونه‌ها، حاشیه کتیبه‌ای و تزئینی دیده نمی‌شود. نمونه‌های اخیر در مقایسه با دیگر نمونه‌ها، عرض کمتری داشته است.

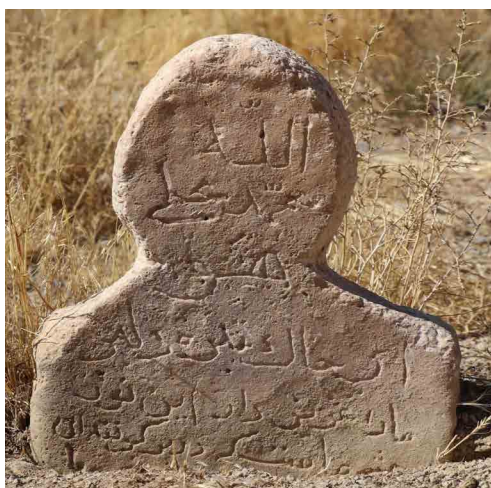
تصویر ۲: گورستان شه، گونه عمودی ورقه‌ای (نگارنده، ۱۳۹۸).

Fig. 2: Soh cemetery, Varaghei type (Author, 2018).

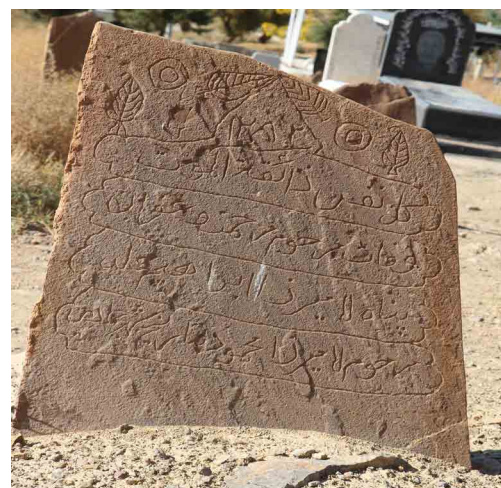
تصویر ۱: گورستان شه، گونه عمودی ورقه‌ای (نگارنده، ۱۳۹۸).

Fig. 1: Soh cemetery, Varaghei type (Author, 2018).

تصویر ۴: گورستان شه، نمونه‌ای خاص از گونه عمودی ورقه‌ای (نگارنده، ۱۳۹۸).

Fig. 4: Soh cemetery, a special example of Varaghei type (Author, 2018).

تصویر ۳: گورستان شه، گونه عمودی ورقه‌ای (نگارنده، ۱۳۹۸).

Fig. 3: Soh cemetery, Varaghei type (Author, 2018).

کتیبه‌های این گونه، نستعلیق، ثلث و نسخ عمدتاً زیبا بوده و دربردارنده نام متوفی، تاریخ وفات، اشعار، صلوات کبیره و ادعیه و در یک مورد نام حجار است. نقوش شامل انواع: ترنج، سرترنج، گل و برگ‌های اسلیمی و ختایی، سرو ترنج‌گون و گلدان است. از دیگر اجزاء موجود بر سطح فوقانی برخی نمونه‌ها، تشت آب است. جنس سنگ‌قبرهای این گونه، یکسان بوده (نوعی گرانیت) و همگی به دوره صفوی تعلق داشته‌اند. شیوه حجاری، برجسته‌کاری بوده و تنها در ایجاد تشت‌ها، از شیوه گودبرداری استفاده شده است. سنگ‌های این گونه بین ۱/۵۰ متر تا ۲ متر طول، بین ۳۰ تا ۴۰ سانتی‌متر عرض و بین ۳۰ تا ۵۰ سانتی‌متر ارتفاع داشته‌اند.

تصویر ۵: گورستان گز، گونه افقی صندوقی (نگارنده، ۱۳۹۸).
Fig. 5: Gaz cemetery, Sandoghi horizontal type (Author, 2018).

تصویر ۶: گورستان مورچه خورت، گونه افقی صندوقی (نگارنده، ۱۳۸۴).
Fig. 6: Morche khort cemetery, Sandoghi horizontal type (Author, 2004).

تصویر ۷: گورستان جلال‌آباد، گونه افقی صندوقی (نگارنده، ۱۳۹۹).
Fig. 7: Jalalabad cemetery, Sandoghi horizontal type (Author, 2019).

محرابی

گونه محرابی با توجه به شکل ظاهری، به‌ویژه فرم قسمت فوقانی به سه زیرگونه اصلی محرابی تیزه‌دار، محرابی پخ و محرابی هلالی به شرح ذیل قابل تقسیم‌بندی است. زیرگونه محرابی تیزه‌دار براساس ابعاد به دو دسته محرابی بلند (طول بیش از ۱ متر) و محرابی کوتاه (طول کمتر از ۱ متر تا ۳۰ سانتی‌متر) قابل تقسیم است. دسته اول (تصویر ۸) کم تعداد بوده و به دوره صفوی تعلق دارد. دسته دوم به دوره‌های صفوی، افشاری (۱۱۶۶ ه.ق.) و قاجار تعلق داشته و اکثریت زیرگونه افقی محرابی را تشکیل می‌دهند. سنگ نمونه‌های محرابی بلند در مقایسه با نمونه‌های

کوتاه که عمدتاً مرمری و در مواردی نوعی گرانیت بوده‌اند، گونه‌ای از سنگ آهک است. این نوع سنگ، سست بوده و اکثراً دچار فرسایش شده است. شیوه طراحی سطح قبور محرابی بلند، شامل کتیبه‌های قاب‌بندی شده در دو یا سه ردیف عمودی در مرکز بوده که گاه دورتادور آن با حاشیه‌ای تزئینی، تزئین می‌شده است. در قسمت فوقانی ردیف کتیبه‌های عمودی، نام متوفی و در قسمت تحتانی آن، تاریخ وفات ذکر شده است.

نمونه‌های محرابی کوتاه از تنوع شکلی بسیار برخوردار بوده و از منظر چگونگی طراحی سطوح به سه دسته تقسیم می‌شوند؛ دسته اول، تنها کتیبه‌ای بر سطح دارد (تصویر ۹). دسته دوم، کتیبه‌ای در قسمت فوقانی و نقوش تزئینی در قسمت تحتانی دارد (تصویر ۱۰). دسته سوم، که به نسبت دیگر نمونه‌ها، تزئینی‌تر است، در قسمت مرکزی کتیبه، در حاشیه، کتیبه‌های عمودی، اریب و گاهی نقوش تزئینی و در قسمت تحتانی، نقوشی دارد (تصویر ۱۱).

نقوش زیرگونه محرابی تیزه‌دار شامل: مهر، تسبیح، انگشتر، شانه، ظروف، شیر و مار، سرو، پرندگان، نخل، پیچک‌ها و گل‌های چندپَر بوده و کتیبه‌ها نام متوفی، تاریخ وفات و اشعار بوده است. تمامی کتیبه‌ها به خط نستعلیق بوده و دربردارنده نام متوفی، تاریخ وفات، اشعار و عبارت‌های قرآنی است. برخی نمونه‌ها دارای تشت آب به اشکال گوناگون است. شیوه ایجاد نقوش و کتیبه‌ها، عمدتاً برجسته‌کاری بوده و در برخی نمونه‌ها یا برخی قسمت‌های سنگ، به شیوه گودبرداری و خراش سطحی نیز بوده است.

تصویر ۸: گورستان مورچه‌خورت، گونه افقی محرابی، زیرگونه محرابی تیزه‌دار (نگارنده، ۱۳۸۶).

Fig. 8: Morche Khort cemetery, horizontal type of Mehrabi, subspecies of Mehrabi-e Jonaghi (Author, 2006).

تصویر ۱۰: گورستان مورچه‌خورت، گونه افقی محرابی، زیرگونه محرابی تیزه‌دار (نگارنده، ۱۳۸۶).

Fig. 10: Morche Khort cemetery, horizontal type of Mehrabi, subspecies of Mehrabi-e Jonaghi (Author, 2006).

تصویر ۹: گورستان شاپورآباد، گونه افقی محرابی، زیرگونه محرابی تیزه‌دار (نگارنده، ۱۳۹۵).

Fig. 9: Shapurabad cemetery, horizontal type of Mehrabi, subspecies of Mehrabi-e Jonaghi (Author, 2015).

در زیرگونه محرابی با رأس پخ (محرابی پخ) ساختار شکلی مشابهی دیده می‌شود و تنها از منظر جنس (عمدتاً مرمر، گونه‌های آهکی و سنگ گرانی‌تی) و شیوه طراحی، متفاوت بوده و به چهار دسته قابل تقسیم هستند؛ در دسته اول، تنها کتیبه‌ای بر سطح سنگ دیده می‌شود (تصویر ۱۲). دسته دوم، در قسمت فوقانی کتیبه و در قسمت تحتانی نقش دارد (تصویر ۱۳). در دسته سوم، که به نسبت دیگر نمونه‌ها، کشیده و تزئینی‌تر است، در قسمت مرکزی، کتیبه، در حاشیه، کتیبه‌های عمودی و در قسمت تحتانی، نقوش دیده می‌شود (تصویر ۱۴). در دسته چهارم، کتیبه مرکزی درون حاشیه‌ای از نقوش گیاهی است (تصویر ۱۵). سنگ قبرهای زیرگونه محرابی پخ عمدتاً به دوره قاجار (قرون ۱۳ و ۱۴ ه.ق.) تعلق داشته و تنها یک نمونه آن به دوره صفوی تعلق دارد. نقوش زیرگونه محرابی پخ شامل: مهر، تسبیح، شانه، انگشتر، عصا، قیچی، گل چندپر، گلاب‌پاش، قاب‌های پیچکی، گلدان، بز، شیر، مار، سرو، نخل مسبک و پرنده بوده است. تمامی کتیبه‌ها به خط نستعلیق بوده و دربردارنده نام متوفی، تاریخ وفات، اشعار، عبارت‌های قرآنی و اذکار است.

تصویر ۱۲: گورستان دهلر، گونه افقی محرابی، زیرگونه محرابی پخ (نگارنده، ۱۳۹۸).

Fig. 12: Dehler cemetery, horizontal type of Mehrabi, subspecies of Mehrabi-e Pakh (Author, 2018).

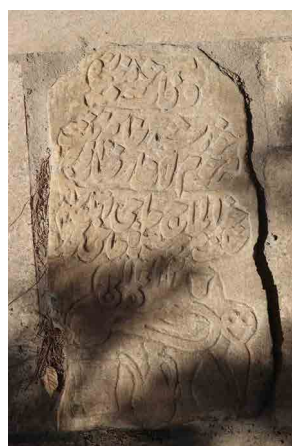
تصویر ۱۱: گورستان مورچه‌خورت، گونه افقی محرابی، زیرگونه محرابی تیزه‌دار (نگارنده، ۱۳۸۶).

Fig. 11: Morche Khort cemetery, horizontal type of Mehrabi, subspecies of Mehrabi-e Jonaghi (Author, 2006).

تصویر ۱۴: گورستان مورچه‌خورت، گونه افقی محرابی، زیرگونه محرابی پخ (نگارنده، ۱۳۹۸).

Fig. 14: Morche Khort cemetery, horizontal type of Mehrabi, subspecies of Mehrabi-e Pakh (Author, 2018).

تصویر ۱۳: گورستان مورچه‌خورت، گونه افقی محرابی، زیرگونه محرابی پخ (نگارنده، ۱۳۹۸).

Fig. 13: Morche Khort cemetery, horizontal type of Mehrabi, subspecies of Mehrabi-e Pakh (Author, 2018).

طول این گونه از ۱ متر و عرض آن از ۵۰ سانتی‌متر تجاوز نمی‌کند. روش ایجاد نقوش و کتیبه‌ها، عمدتاً برجسته‌کاری و در مواردی به شیوه گودبرداری و خراش سطحی بوده است. در زیرگونه محرابی هلالی، رأس سنگ مستطیل شکل به شکل نیم‌دایره درآمده و از منظر زمانی به قرن ۱۴ ه.ق. (اواخر دوره قاجار) تعلق دارند. در این زیرگونه، سه دسته متمایز دیده می‌شود؛ در یک نمونه تنها چند ردیف کتیبه‌های قاب‌دار دیده می‌شود (تصویر ۱۶). در دو نمونه دیگر علاوه بر کتیبه قاب‌دار مرکزی، نقوش تزئینی در یکی بر قسمت فوقانی (تصویر ۱۷) و در دیگری بر حاشیه سنگ به کار رفته است (تصویر ۱۸). طول این گونه بین ۳۰ سانتی‌متر تا ۵۰ سانتی‌متر بوده و از جنس نوعی سنگ گرانبستی بوده است. نقوش مورد استفاده در این گونه به گل و برگ و حاشیه دربردارنده پیچک‌ها محدود می‌شود. خط نستعلیق تنها خط مورد استفاده در این گونه بوده و تنها به نام متوفی و تاریخ وفات اشاره دارد. روش ایجاد نقوش و کتیبه‌ها، به شیوه برجسته‌کاری بوده است.

تصویر ۱۶: گورستان شه، گونه افقی محرابی، زیرگونه محرابی هلالی (نگارنده، ۱۳۹۸).

Fig. 16: Soh cemetery, horizontal type of Mehrabi, subspecies of Mehrabi-e Helali (Author, 2018).

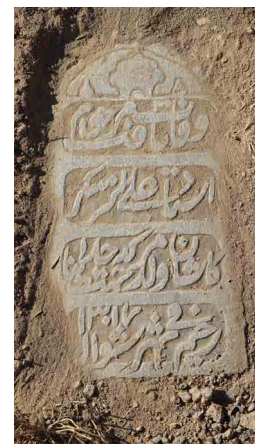
تصویر ۱۵: گورستان مورچه‌خورت، گونه افقی محرابی، زیرگونه محرابی پخ (نگارنده، ۱۳۹۸).

Fig. 15: Morche Khort cemetery, horizontal type of Mehrabi, subspecies of Mehrabi-e Pakh (Author, 2018).

تصویر ۱۸: گورستان مورچه‌خورت، گونه افقی محرابی، زیرگونه محرابی هلالی (نگارنده، ۱۳۸۴).

Fig. 18: Morche Khort cemetery, horizontal type of Mehrabi, subspecies of Mehrabi-e Helali (Author, 2018).

تصویر ۱۷: گورستان شه، گونه افقی محرابی، زیرگونه محرابی هلالی (نگارنده، ۱۳۹۸).

Fig. 17: Soh cemetery, horizontal type of Mehrabi, subspecies of Mehrabi-e Helali (Author, 2018).

کتابی

سنگ قبرهای قرارگرفته در این گونه با توجه به تفاوت‌های موجود در شکل ظاهری، ابعاد و جنس سنگ قبر به چهار زیرگونه اصلی شامل: کتابی بزرگ، کتابی مرمری، کتابی کوچک و کتابی بالین‌دار به شرح ذیل قابل تقسیم است.

در زیرگونه کتابی بزرگ به غیر از شکل ظاهری، ابعاد و چگونگی حجم، مواردی هم چون شیوه تراش، نوع طراحی، شیوه نقش‌پردازی و نوع نقوش از جمله موارد مشترک این زیرگونه است. از منظر ریختی، اکثر آن‌ها در قسمت تحتانی به شکل نیم‌دایره درآمده و محدود مواردی نیز به شکل راست‌گوشه یا پخ تراشیده شده است. همانند دیگر موارد، این زیرگونه به دسته‌های پیش‌رو تقسیم می‌شود؛ دسته اول، یک حاشیه تزئینی دورتادور سنگ و چند ردیف کتیبه‌های افقی با قاب‌بندهای متنوع در قسمت مرکزی دارد (تصویر ۱۹). دسته دوم به شیوه دسته اول بوده منتهی به جای یک حاشیه تزئینی، دو حاشیه تزئینی دارد (تصویر ۲۰). دسته سوم، از سه ردیف کتیبه‌های عمودی قاب‌بند و چند ردیف کتیبه‌های افقی با قاب‌بندهای متنوع مابین این سه ردیف تشکیل می‌شود (تصویر ۲۱). دسته چهارم، یک ردیف کتیبه عمودی در هر طرف و چند ردیف کتیبه‌های افقی قاب‌بند دارد (تصویر ۲۲). دسته پنجم، ترکیبی از حاشیه تزئینی، یک ردیف کتیبه عمودی در هر طرف و کتیبه‌های افقی قاب‌بندی شده مرکزی است (تصویر ۲۳). دسته ششم، از یک ردیف کتیبه قاب‌بند عمودی در طرفین و دو ستون از کتیبه‌های قاب‌بند افقی در مرکز تشکیل شده است (تصویر ۲۴).

نقوش تمام دسته‌های یادشده، داخل قابی در قسمت تحتانی سنگ قبر قرار گرفته‌اند. قاب‌بند کتیبه‌ها در این زیرگونه در مجموع از تنوع بسیار بالایی برخوردار بوده و انواع اشکال هندسی را دربر می‌گیرد. به غیر از یک نمونه که مربوط به سال ۱۲۷۳ ه.ق. بوده و کهن‌ترین نمونه شناسایی شده این زیرگونه است؛ دیگر نمونه‌ها به قرن ۱۴ ه.ق. تعلق دارند. طول این سنگ‌قبرها از ۸۰ سانتی‌متر تا ۱/۵۰ سانتی‌متر در نوسان بوده و از ضخامت اندکی برخوردار است. سنگ اکثر نمونه‌های این گونه، خاکستری متمایل به سیاه بوده و نمونه‌های متمایل به قهوه‌ای نیز در آن دیده می‌شود. سنگ‌قبرهای این گونه به نسبت دیگر گونه‌ها، از تراش دقیق و سطوح صاف و صیقل‌خورده‌ای برخوردار است. روش ایجاد نقوش و کتیبه‌ها، به شیوه برجسته‌کاری بوده است. نقوش مورد استفاده، شامل انواع قاب‌های تزئینی هندسی، شانه، مهر، تسبیح، انگشتر، گل چندپر، نقوش برگ نخلی و آینه است. کتیبه‌ها به خطوط ثلث، نسخ و نستعلیق بوده و دربردارنده نام متوفی، تاریخ وفات، عبارت‌های قرآنی و اشعار و در چند مورد نام حجار بوده است.

اگرچه سنگ قبور کتابی مرمری بسیار کم تعداد بوده (۳ عدد) و از منظر شکلی می‌توان آن‌ها را دسته‌ای از زیرگونه کتابی بزرگ محسوب کرد، با این وجود از منظر کیفیت هنری والا در شکل‌دهی، نقش‌پردازی، نوع نقوش، کتیبه‌نویسی، نوع سنگ و پرداخت هنرمندانه، با نمونه‌های کتابی بزرگ

تصویر ۱۹: گورستان دهلر، گونه افقی کتابی، زیرگونه کتابی بزرگ (نگارنده، ۱۳۹۸).

Fig. 19: Dehlor cemetery, horizontal types of Ketabi, subspecies of Ketabi-e Bozorg (Author, 2018).

تصویر ۲۰: گورستان مورچه خورت، گونه افقی کتابی، زیرگونه کتابی بزرگ (نگارنده، ۱۳۹۸).
Fig. 20: Morche Khort cemetery, horizontal types of Ketabi, subspecies of Ketabi-e Bozorg (Author, 2018).

تصویر ۲۱: گورستان مورچه خورت، گونه افقی کتابی، زیرگونه کتابی بزرگ (نگارنده، ۱۳۹۸).
Fig. 21: Morche Khort cemetery, horizontal types of Ketabi, subspecies of Ketabi-e Bozorg (Author, 2018).

تصویر ۲۲: گورستان مورچه خورت، گونه افقی کتابی، زیرگونه کتابی بزرگ (نگارنده، ۱۳۹۸).
Fig. 22: Morche Khort cemetery, horizontal types of Ketabi, subspecies of Ketabi-e Bozorg (Author, 2018).

تصویر ۲۳: گورستان سه، گونه افقی کتابی، زیرگونه کتابی بزرگ (نگارنده، ۱۳۹۸).
Fig. 23: Soh cemetery, horizontal types of Ketabi, subspecies of Ketabi-e Bozorg (Author, 2018).

تصویر ۲۴: گورستان مورچه خورت، گونه افقی کتابی، زیرگونه کتابی (نگارنده: ۱۳۹۸).

Fig. 24: Morche Khort cemetery, horizontal types of Ketabi, subspecies of Ketabi-e Bozorg (Author, 2018).

تفاوت‌های فاحشی دارد؛ از این‌رو، این دسته به عنوان زیرگونه‌ای مجزا از گونه کتابی معرفی شده است. سه سنگ قبر قرار گرفته در این زیرگونه (تصاویر ۲۵، ۲۶ و ۲۷) از نظر طراحی، الگوی مشابهی دارند، بدین‌شکل که کتیبه‌های قاب‌بند عمودی در حاشیه، کتیبه‌های قاب‌بند افقی در قسمت فوقانی و نقوشی در قسمت تحتانی مرکز سنگ قرار گرفته‌اند. سنگ قبرهای این‌گونه همگی به قرن ۱۳ ه.ق. تعلق داشته و از ۱/۲۰ سانتی‌متر تا ۱/۵۰ سانتی‌متر، طول دارند. نقوش مورد استفاده در این زیرگونه شامل انواع: ترنج و سرترنج، سرو، گلدان، انواع پرند، گل‌های چندپر، آهو، مهر، تسبیح و شانه است. کتیبه‌ها به خطوط ثلث و نستعلیق بوده و دربردارنده نام متوفی، تاریخ وفات، عبارت‌های قرآنی و اشعار است. شیوه حجاری در این‌گونه تنها برجسته‌کاری بوده است.

سنگ قبرهای قرارگرفته در زیرگونه کتابی کوچک به دوره‌های صفوی و قاجاری (قرون ۱۳ و ۱۴ ه.ق.) تعلق داشته و مستطیل‌شکل است. در بین ۵۰ تا ۶۰ سانتی‌متر طول و حدود ۳۰ سانتی‌متر عرض داشته و سنگ آن از گونه‌های مرمر، گونه‌ای از گرانیست و گونه‌هایی از سنگ آهک شیرین‌رنگ

تصویر ۲۵: گورستان گز، گونه افقی کتابی، زیرگونه کتابی مرمری (نگارنده: ۱۳۹۹).

Fig. 25: Gaz cemetery, horizontal types of Ketabi, subspecies of Ketabi-e Marmary (Author, 2019).

تصویر ۲۶: گورستان گز، گونه افقی کتابی، زیرگونه کتابی مرمری (نگارنده: ۱۳۹۹).

Fig. 26: Gaz cemetery, horizontal types of Ketabi, subspecies of Ketabi-e Marmary (Author, 2019).

تصویر ۲۷: گورستان مورچه خورت، گونه افقی کتابی، زیرگونه کتابی مرمری (نگارنده: ۱۳۹۹).
Fig. 27: Morche Khort cemetery, horizontal types of Ketabi, subspecies of Ketabi-e Marmary (Author, 2019).

است. زیرگونه‌های آن، سه دسته است؛ در دسته اول، تنها کتیبه‌ای افقی در چند ردیف با قاب‌بند یا بدون قاب‌بند بر سطح سنگ به‌کار رفته (تصویر ۲۸). در دسته دوم، کتیبه قاب‌بند، در قسمت فوقانی و نقوشی در قسمت تحتانی سنگ قبر به‌کار رفته است (تصویر ۲۹). در گونه سوم، کتیبه افقی مرکزی با کتیبه‌هایی در اطراف دیده می‌شود (تصویر ۳۰). در این دسته کتیبه‌ها فاقد قاب‌بند است.

شیوه ایجاد نقوش و کتیبه‌ها، عمدتاً برجسته‌کاری و در مواردی خراش سطحی بوده است؛ نقوش، شامل: مهر، تسبیح، انگشتر، شانه، قفل، قیچی، ظروف، گل‌های چندپر است. کتیبه‌ها به خط نستعلیق دربردارنده نام متوفی، تاریخ وفات، آیات و عبارات‌های قرآنی است. در زیرگونه بالین‌دار در قسمت فوقانی سنگ قبر، سکویی به اشکال چهارگوش مستطیل، چهارگوش پخ، سرترنجی و نیم‌هلالی وجود داشته که بر سطح برخی از آن‌ها عبارات‌های مذهبی نقر شده است. این سنگ‌قبرها بعد از گونه صندوقی‌شکل بیشترین ضخامت را دارا بوده و از منظر ابعاد به دو دسته بلند و کوتاه قابل تقسیم هستند. نمونه‌های بلند طولی مابین ۱/۲۰ سانتی‌متر تا ۱/۵۰ سانتی‌متر داشته و نمونه‌های کوتاه بین ۱ متر تا ۵۰ سانتی‌متر طول دارند. تمامی سنگ‌قبر این گونه، نوعی گرانیست بوده و از لحاظ زمانی به دوره افشاری (۱۱۵۲ ه.ق.) و قاجاری (قرون ۱۳ و ۱۴ ه.ق.) تعلق دارند.

تصویر ۲۹: گورستان مورچه خورت، گونه افقی کتابی، زیرگونه کتابی کوچک (نگارنده، ۱۳۸۶).

Fig. 29: Morche Khort cemetery, horizontal types of Ketabi, subspecies of Ketabi-e Kochak (Author, 2006).

تصویر ۲۸: گورستان حبیب‌آباد، گونه افقی کتابی، زیرگونه کتابی کوچک (نگارنده، ۱۳۸۴).

Fig. 28: Habibabad cemetery, horizontal types of Ketabi, subspecies of Ketabi-e Kochak (Author, 2004).

این زیرگونه از منظر شیوه طراحی و ترکیب‌بندی نقوش و کتیبه‌ها، به چهار دسته قابل تقسیم است؛ دسته اول، شامل حاشیه‌ای از کتیبه‌های عمودی قاب‌دار بر گداگرد سنگ و کتیبه‌های افقی قاب‌دار در قسمت فوقانی مرکز سنگ است که در مواردی قسمت تحتانی سنگ، بدون نقش رها شده و در محدود مواردی، نقشی در آن تعبیه شده است (تصویر ۳۱). در دسته دوم، تنها در مرکز سنگ، چند ردیف کتیبه افقی محصور در یک قاب یا چند قاب دیده می‌شود (تصویر ۳۲). دسته سوم، شامل کتیبه‌های افقی در مرکز و کتیبه‌های عمودی حاشیه آن است (تصویر ۳۳). آخرین دسته، ساده‌تر از بقیه بوده و تنها از چند ردیف کتیبه افقی بر سطح سنگ، تشکیل می‌شده است (تصویر ۳۴)؛ کل کتیبه‌های دو دسته اخیر فاقد قاب‌بندی بوده است.

کتیبه‌های این زیرگونه همگی به خط نستعلیق دربردارنده معرفی متوفی، تاریخ وفات، عبارت‌های قرآنی و اشعار بوده است. نقوش تزئینی این گونه از کمیت پایینی برخوردار بوده و شامل نقوش: مهر، تسبیح، شانه، قیچی، پرندگان مسبک، سرو مسبک، ترنج و سرترنج است. شیوه حجاری عمدتاً برجسته‌کاری و در مواردی گودبرداری بوده است.

تصویر ۳۱: گورستان مورچه‌خورت، گونه افقی کتابی، زیرگونه کتابی بالین‌دار (نگارنده، ۱۳۹۹).

Fig. 31: Morche Khort cemetery, horizontal types of Ketabi, subspecies of Ketabi-e Balindar (Author, 2019).

تصویر ۳۰: گورستان شاپورآباد، گونه افقی کتابی، زیرگونه کتابی کوچک (نگارنده، ۱۳۹۵).

Fig. 30: Shapurabad cemetery, horizontal types of Ketabi, subspecies of Ketabi-e Kochak (Author, 2015).

تصویر ۳۳: گورستان مورچه‌خورت، گونه افقی کتابی، زیرگونه کتابی بالین‌دار (نگارنده، ۱۳۹۹).

Fig. 33: Morche Khort cemetery, horizontal types of Ketabi, subspecies of Ketabi-e Balindar (Author, 2019).

تصویر ۳۲: گورستان کلهرود، گونه افقی کتابی، زیرگونه کتابی بالین‌دار (نگارنده، ۱۳۹۹).

Fig. 32: Kalhorud cemetery, horizontal types of Ketabi, subspecies of Ketabi-e Balindar (Author, 2019).

تصویر ۳۴: گورستان مورچه خورت، گونه افقی کتابی، زیرگونه کتابی بالین دار (نگارنده، ۱۳۹۹).
Fig. 34: Morche Khort cemetery, horizontal types of Ketabi, subspecies of Ketabi-e Balindar (Author, 2019).

مطبق

سنگ قبرهای این گونه، همگی به دوره قاجار (قرن ۱۳ ه.ق.) تعلق داشته و تنها در دو قبرستان شناسایی شده است. در این گونه، سنگ قبر دارای یک سطح مستطیل شکل زیرین، سطح مستطیل شکل کم عرض تری بر روی آن و در نهایت سکو یا زائده‌ای بر قسمت فوقانی سطح دوم است. سطح زیرین دارای رأسی تیزه‌دار بوده و به گونه سنگ قبور محرابی شکل درآمدن است. سکوی سنگ قبر نیز به شکل شیروانی تراشیده شده است.

سنگ قبرهای این گونه برخلاف دیگر گونه‌ها از منظر ساختار شکلی، ابعاد و جنس (گونه‌ای سنگ آهکی) و شیوه طراحی نقوش و کتیبه‌ها، کاملاً مشابه یک دیگر بوده و همگی طولی برابر با ۱/۵۰ سانتی‌متر دارند. بر روی سطح زیرین کتیبه‌های قاب‌بند و بر سطح دوم به ترتیب بر قسمت فوقانی، میانی و تحتانی، سه کتیبه افقی و در بین آن‌ها دو ردیف کتیبه قاب‌بند عمودی قرار گرفته است. در طرفین سکوی فوقانی نیز کتیبه‌ای وجود دارد (تصاویر ۳۵ و ۳۶). سنگ قبور این گونه فاقد هر نوع نقش تزئینی بوده و کتیبه‌های آن به خط نستعلیق دربردارنده نام متوفی، تاریخ وفات، عبارت‌های قرآنی و اشعار است. روش حجاری کتیبه‌ها، به شیوه برجسته‌کاری است.

مطالعه تطبیقی و تحلیل گونه‌ها

از منظر کیفیت پایین نقوش و کتیبه‌ها، تراش نامنظم سنگ، سادگی کادربندی و کاربرد شیوه سایشی در ایجاد کتیبه‌ها، گونه عمودی ورقه‌ای با سنگ قبور دهکده توران پشت یزد مقایسه‌پذیر است. تعلق نمونه‌های توران پشت به قرون ۵ تا ۷ ه.ق. (صادقی‌توران پشتی و همکاران، ۱۳۹۶:

تصویر ۳۵: گورستان مورچه خورت، گونه افقی مطبق (نگارنده: ۱۳۸۶).
Fig. 35: Morche Khort cemetery, horizontal types of Motbagh (Author, 2006).

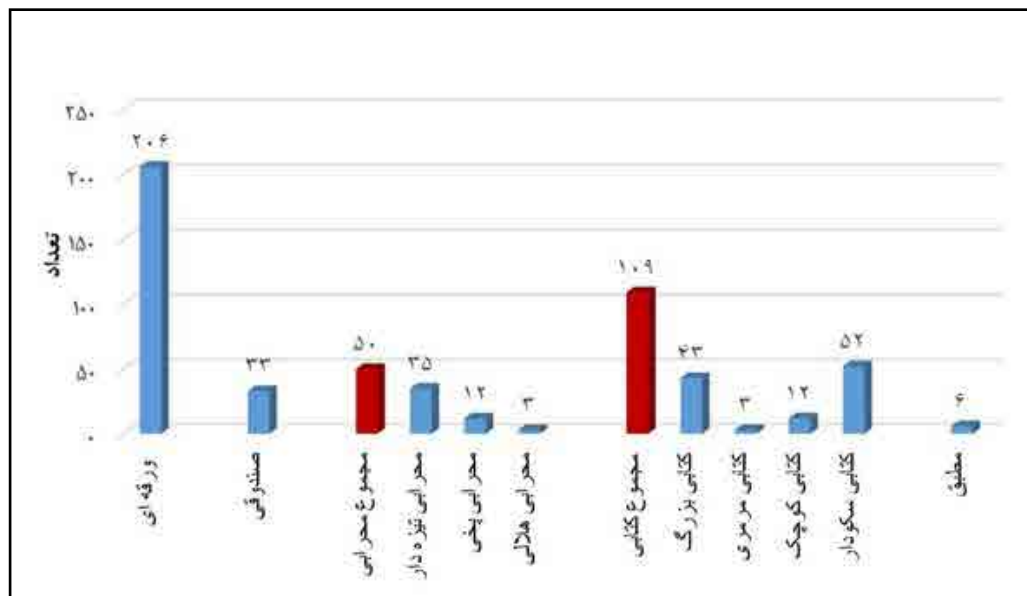

تصویر ۳۶: گورستان مورچه خورت، گونه افقی کتابی، زیرگونه کتابی مرمری بزرگ (نگارنده: ۱۳۸۶).
Fig. 36: Morche Khort cemetery, horizontal types of Motbagh (Author, 2006).

جدول ۱: گونه‌های سنگ قبر بر خوار و پراکندگی زمانی و مکانی آن‌ها (نگارنده، ۱۴۰۰).

Tab. 1: Borkhar tombstone types and their temporal and spatial distribution (Author, 2020).

مجموع گونه‌ها در هر مکان	گونه و تعداد سنگ قبر										مکان
	عمودی									ورق‌های	
	افقی					محرابی			صندوقی		
مطبق	کتابی کتابی بزرگ	کتابی کتابی کوچک	کتابی کتابی مرمری	کتابی کتابی بزرگ	محرابی محرابی هلالی	محرابی محرابی پنج	محرابی محرابی تیزه‌دار	صندوقی	ورق‌های		
۲۱۰	-	-	-	-	۴	۲	-	۱	-	۲۰۳	سه
۱۲	۱	۵	-	-	۲	-	-	۲	-	۲	بیدشک
۲۸	-	۷	-	-	۱۰	-	-	۱۰	۱	-	دهلر
۱۵	-	۱۱	-	-	۲	-	-	۲	-	-	کلهرود
۴	-	۱	-	-	-	-	۱	۱	-	۱	باغ‌میران
۷۸	۵	۱۶	۵	۱	۲۴	۱	۱۱	۱۱	۴	-	مورچه‌خورت
۲۲	-	۲	-	-	۱	-	-	-	۱۹	-	سین
۶	-	-	-	۲	-	-	-	۱	۳	-	گز
۷	-	۶	-	-	-	-	-	-	۱	-	آذرمناباد
۳	-	-	-	-	-	-	-	-	۳	-	جلال‌آباد
۷	-	-	۵	-	-	-	-	۲	-	-	حبیب‌آباد
۱۰	-	۴	۱	-	-	-	-	۴	۱	-	شاپورآباد
۱	-	-	-	-	-	-	-	۱	-	-	سفیدآب
۱	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	-	نرمی
۴۰۴	۶	۵۲	۱۱	۴	۴۳	۳	۱۲	۳۵	۳۳	۲۰۶	مجموع هر گونه
	قاجاری	افشاری، قاجار	صفوی، قاجار	قاجار	قاجار	قاجار	صفوی قاجار	صفوی، افشاری، قاجار	صفوی	صفوی، قاجار	دوره

نمودار ۲: تعداد گونه‌ها و زیرگونه‌های اصلی سنگ‌قبر بُرخوار (نگارنده، ۱۴۰۰).

Diag. 2: The number of main species and subspecies of Borkhar gravestones (Author, 2020).

۶۲-۶۰)، از سابقه تاریخی این گونه حکایت دارد. نمونه‌های گورستان‌های دره‌شهر و آبدانان ایلام نیز در شکل نامنظم سنگ، برافراشته بودن (فیضی و فیضی، ۱۳۹۲) و کتیبه‌نگاری به شیوه خراش سطحی (شریفی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۶-۲۹) با نمونه‌های ورقه‌ای مشابهت دارد. باوجود این تشابه، نمونه‌های اخیر از منظر نقش‌مایه و شیوه نقش‌پردازی کاملاً متفاوت است. به نظر می‌رسد درمیان نمونه‌های ثبت شده، سنگ‌قبر عمودی گورستان سفیدچاه بهشهر (علی‌نژاد، ۱۳۹۳)، بیشترین میزان شباهت با گونه موردنظر را نشان می‌دهد.

مشابه نمونه‌های دارای کتیبه‌های برجسته این گونه (۳ عدد)، در قبور مناطقی در دره‌شهر (شریفی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۰۰) و لرستان (لطفی، ۱۳۹۶: فرزین، ۱۳۸۴) دیده می‌شوند؛ ازجمله نمونه‌های مشابه نمونه انسان‌وار گونه عمودی ورقه‌ای که به نظر می‌رسد تداعی‌کننده شکل محراب باشد تا نیم‌تنه انسان، سنگ‌افراشته‌های گورستان خالدنبی در گلستان است. نمونه‌های^۸ گورستان خالدنبی فاقد کتیبه بوده و تداعی‌کننده نیم‌تنه انسانی به حالت دست‌به‌کمر است (لباف‌خانیکی، ۱۳۶۹: ۱۰۹).

سنگ‌قبر صندوقی دوره صفوی به‌طور معمول در مقایسه با سنگ‌قبر صندوقی دوره‌های قبل و بعد، حجیم‌تر بوده (شیخی و جهانیان، ۱۳۹۷: ۸۴) و در بسیاری از مناطق ایران دیده می‌شود (دانش‌یزدی، ۱۳۸۷: ۳۴؛ فقیه‌میرزایی و همکاران، ۱۳۸۴: ۱۸۸/۱؛ بهشید و بهلولی‌نیری، ۱۳۹۲: ۶؛ شایسته‌فر، ۱۳۸۸: ۷۷؛ میرجعفری و بزاز دستفروش، ۱۳۸۸: ۴۰ و ۳۹؛ میرجعفری و بزاز دستفروش، ۱۳۹۱: ۱۷-۱۵؛ شیخی و جهانیان، ۱۳۹۷: ۸۴؛ کاظم‌پور و همکاران، ۱۳۹۹: ۷۵). اگرچه این گونه در دوره صفوی رواج بسیار داشته؛ با این وجود، کهن‌ترین نمونه گزارش شده آن به دوره سلجوقی تعلق دارد (فقیه‌میرزایی و همکاران، ۱۳۸۴: ۲۱۲/۱ و ۲۱۱). نمونه‌های تیموری (جباری کلخوران و خبیری، ۱۳۸۹: ۶۹؛ دانش‌یزدی، ۱۳۸۷: ۱۷۱-۱۶۷؛ شیخی و جهانیان، ۱۳۹۷: ۸۵) و قاجاری (همان: ۸۸) این گونه نیز در برخی مناطق گزارش شده است.

گونه افقی محرابی، طی دوره‌های صفوی تا قاجار در مناطقی مختلفی از ایران رایج بوده (پورکریم، ۱۳۴۲: ۳۵؛ شایسته‌فر، ۱۳۸۸: ۷؛ کاظم‌پور و همکاران، ۱۳۹۹: ۷۷؛ شیخی و جهانیان، ۱۳۹۷: ۸۵؛ دانش‌یزدی، ۱۳۸۷: ۲۶۷-۲۳۶) و در بعضی از مناطق به شکل عمودی بر مزار قرار

می‌گرفته است (دولت‌یاری و صالحی، ۱۳۹۶: ۷۲؛ شریفی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۸: ۹۳؛ لطفی، ۱۳۹۶: ۱۳۸۴). از نمونه‌های مشابه زیرگونه محرابی پخ می‌توان به نمونه‌های قاجاری گورستان تخت‌فولاد (فقیه‌میرزایی و همکاران، ۱۳۸۴: ۳/ ۴۲ و ۴۱) و نمونه صفوی امامزاده‌احمد اصفهان (شاهمندی، ۱۳۹۲: ۵) اشاره کرد. نمونه‌های مشابه زیرگونه محرابی هلالی به شیوه برافراشته یا افقی، در گورستان‌های اکثر مناطق دیده می‌شود (شریفی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۸: ۹۳؛ فیضی و فیضی، ۱۳۹۲: ۱۳۸۴؛ همکاران، ۱۳۸۴: ۵۸/۳). همانند نمونه‌های برخوردار، تمامی موارد ثبت‌شده این گونه به دوره قاجار تعلق داشته‌اند.

در گونه کتابی، نمونه‌های کاملاً مشابه زیرگونه کتابی بزرگ در گورستان‌های ناحیه اصفهان، به‌ویژه تخت‌فولاد (رحمانی و قربانی، ۱۳۹۳: ۲۰۱)، گورستان روستاهای تیران و کروان (احمدی، ۱۳۸۴: ۱۳۸۴) و میمه (احمدی، ۱۳۸۴: الف) به‌وفور دیده می‌شود. نمونه‌های مشابه زیرگونه کتابی بزرگ مرمری، در گورستان تخت‌فولاد اصفهان نیز دیده می‌شود. نمونه‌های تخت‌فولاد به دوره‌های صفوی و قاجار تعلق داشته و عموماً به افراد دارای منزلت اجتماعی، مذهبی و سیاسی تعلق داشته‌اند (فقیه‌میرزایی و همکاران، ۱۳۸۴: ۸۰/۲). از منظر ابعاد و ساختار شکلی، ۳ دسته زیرگونه کتابی کوچک، به‌شیوه عمودی در بسیاری از مناطق دیده می‌شود (شریفی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۸: ۹۵؛ لطفی، ۱۳۹۶: ۱۳۸۴؛ فرزین، ۱۳۸۴؛ فیضی و فیضی، ۱۳۹۲). کهن‌ترین سنگ قبور یزد بدین‌گونه بوده و به قرون ۶، ۷ و ۸ هـ.ق. تعلق دارد. کاربرد این گونه طی دوره‌های تیموری، صفوی و قاجاری نیز تداوم داشته است (دانش‌یزدی، ۱۳۸۷: ۱۹۳-۱۱۲). نمونه‌های صفوی مشابه این گونه در گورستان تخت‌فولاد اصفهان نیز دیده می‌شود (فقیه‌میرزایی و همکاران، ۱۳۸۴: ۱۸۲/۳). موارد مشابه گونه بالین‌دار به‌کرات در تخت‌فولاد اصفهان دیده می‌شود. نمونه‌های تخت‌فولاد به دوره‌های صفوی و قاجاری تعلق داشته و نمونه‌های مرمری نفیس نیز در بین آن‌ها دیده می‌شود (همان: ۱۲۸، ۹۴ و ۲۹).

به نظر می‌رسد گونه مطبق برخوردار تحول‌یافته یا شیوه متفاوتی از سنگ قبور مطبق ۱ یا ۲ طبقه و در مواردی ۳ طبقه‌ای است که دارای اشکال گوناگون بوده و برخی پژوهش‌گران از آن به‌عنوان گهواره‌ای صندوقی (کاظم‌پور و همکاران، ۱۳۹۹: ۷۵ و ۷۴) یا صندوقی (شیخی و جهانیان، ۱۳۹۷: ۸۵) و یا گهواره‌ای تخت (استامپی)، گهواره‌ای صندوقی و گهواره‌ای مطبق (موسوی‌کوهپر و همکاران، ۱۳۹۴) یاد کرده‌اند. با توجه به این‌که منظور از گونه گهواره‌ای، سنگ قبرهایی است که دو زائده سکو مانند در دو طرف آن قرار داشته و یادآور شکل گهواره بوده‌اند (دانش‌یزدی، ۱۳۸۷)، اطلاق چنین عنوانی صحیح به نظر نمی‌رسد. با توجه به چندسطحی بودن به‌عنوان وجهه مشترک کل سنگ‌های این گونه، عنوان مطبق برای آن پیشنهاد می‌شود.

ازجمله نمونه‌های کهن این گونه، سنگ قبوری است که در بقعه خضر همدان یافت شده و به قرون ۴ و ۵ هـ.ق. نسبت داده شده است (زارعی، ۱۳۸۷: ۱۹۶)؛ چنان‌چه چنین انتسابی صحیح باشد، نمونه‌های همدان از کهن‌ترین نمونه‌های ثبت‌شده این گونه می‌تواند باشد. نمونه‌های دیگری از سنگ قبرهای مطبق مواردی است که به دوره‌های ایلخانی (کاظم‌پور و همکاران، ۱۳۹۹: ۷۵؛ موسوی‌کوهپر و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۴۸ و ۱۴۷)، تیموری (پوگاچکوا و خاکیموف، ۱۳۷۲؛ شیخی و جهانیان، ۱۳۹۷: ۸۵)، صفوی (کاظم‌پور و همکاران، ۱۳۹۹: ۷۵؛ موسوی‌کوهپر و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۴۸ و ۱۴۷) و قاجار (شاهمندی، ۱۳۹۲: ۱۲؛ شریفی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۸: ۹۳) تعلق دارد؛ اگرچه نمونه‌های یادشده از یک‌سو تفاوت‌های ساختاری چندی با یک‌دیگر، و از سویی با نمونه‌های برخوردار دارد - به‌ویژه از منظر ابعاد -؛ با این‌وجود وجه مشترک این سنگ قبور، مطبق بودن است. به نظر می‌رسد تنوع شکلی و پراکندگی زمانی و جغرافیایی و تداوم ساخت این گونه، نشان‌دهنده محبوبیت آن در دوره‌های مختلف و مناطق گوناگون بوده است. با توجه به نمونه‌های موجود،

طی دوره‌های میانه تا متأخر اسلامی، ساختاری شکلی این گونه دچار دگرگونی‌هایی شده است. پوشش مطابق قبور علاوه بر سنگ، با چوب و کاشی نیز اجرا می‌شده است، نمونه موجود در گور امیر در سمرقند (دوره تیموری) و نمونه چوبی بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی (دوره صفوی)، از شاخص‌ترین آن‌ها محسوب می‌شود.

اگرچه در مجموع گونه‌ها، گونه عمودی ورقه‌ای از بیشترین تعداد برخوردار است، اما با توجه به محدود بودن پراکندگی آن به دو مکان، نمی‌توان آن را به عنوان گونه غالب منطقه قلمداد نمود. در یک نگاه کلی (جدول ۱) می‌توان گونه‌های افقی، هم‌چون: بالین‌دار، کتابی بزرگ، محرابی تیزه‌دار و صندوقی را به عنوان پرکاربردترین گونه‌های سنگ قبور دوران اسلامی برخوار، به‌ویژه در دوره‌های صفوی و قاجار محسوب نمود. در دوره صفوی گونه صندوقی و در دوره قاجار گونه بالین‌دار و گونه کتابی بزرگ، رایج‌ترین گونه‌های مورد استفاده بوده است. از منظر میزان پراکندگی نیز گونه‌های بالین‌دار، محرابی تیزه‌دار، صندوقی و کتابی بزرگ در بیشتر گورستان‌های منطقه به کار رفته است. گونه‌های کم‌تعداد (گونه مطابق) و دارای پراکندگی اندک (گونه ورقه‌ای) به نظر می‌رسد تحت تأثیر شرایط جغرافیایی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی و بومی خاص در برخی مکان‌ها به وجود آمده باشد؛ چنان‌چه دو روستای شه و باغ‌میران که بیشترین تعداد و تنها نمونه‌های گونه ورقه‌ای را دارند، در منطقه کوهپایه‌ای قرار داشته و مورچه‌خورت به عنوان مکانی بر سر شاهراه‌ها و بهره‌مند از ظرفیت‌های اقتصادی و اجتماعی حاصل از آن، از یک سو بیشترین گونه‌ها را در خود داشته؛ و از سویی گونه‌های ویژه هم‌چون مطابق را در خود داشته است. با توجه به مواردی هم‌چون کیفیت پایین تراش، نبود معیارهای هنری در طراحی و ترسیم نقوش و کتیبه‌ها، مشابهت جنس سنگ با کوهستان‌های اطراف و هم‌چنین وجود گونه ورقه‌ای در روستاهای کوهپایه‌ای منطقه، به احتمال زیاد این گونه، بومی سکونت‌گاه‌های کوهپایه‌ای منطقه بوده و به دست حجاران محلی تهیه می‌شده است؛ اگرچه در این گونه به واسطه یک‌دستی سنگ قبور، تمایزات اجتماعی صاحبان قبور در قیاس با تمایزات موجود در دیگر گونه‌های سنگ قبور، تبلور کمتری داشته است؛ با این وجود کیفیت بالاتر نقوش و کتیبه‌های برخی نمونه‌ها، از درجه اعتبار و جایگاه اجتماعی متوفیان این قبور حکایت دارد. در مجموع به نظر می‌رسد همانند سنگ قبرهای تخت فولاد، گونه عمودی در مقایسه با گونه افقی در ناحیه برخوار از مقبولیت کمتری برخوردار بوده است.

کاربرد بیشتر قبور عمودی در منتهی‌الیه شمالی برخوار، می‌تواند حکایت از تفاوت‌های فرهنگی ساکنان این مناطق حاشیه‌ای با سکونت‌گاه‌های مرکزی و اصلی برخوار باشد، چنان‌چه برخی پژوهش‌ها و هم‌چنین شواهد محلی و اسناد برجای مانده نیز نشان می‌دهند (الاصفهانی، ۱۳۶۸: ۳۳؛ احمدی، ۱۳۹۹: ۱۶)، این مناطق از منظر فرهنگی و زبانی تحت تأثیر مؤلفه‌های فرهنگی نطنز بوده و در دوره‌هایی جزو قلمروی فرهنگی-جغرافیایی نطنز بوده‌اند. از منظر زمانی، گونه‌هایی هم‌چون گونه کتابی کوچک با کاربرد در دوره‌های صفوی، افشار و زند و قاجار، بیشترین تداوم کاربرد را نشان می‌دهد. با اطمینان بیشتری می‌توان گونه‌های محرابی تیزه‌دار، محرابی پخ و تا حدودی بالین‌دار را از گونه‌های دارای تداوم کاربری در دوره‌های صفوی تا قاجار دانست. برخی گونه‌ها نیز مختص دوره‌ای خاص بوده است؛ از جمله گونه صندوقی که تنها در دوره صفوی مورد استفاد بوده یا گونه کتابی بزرگ، محرابی هلالی و مطابق که تنها در دوره قاجاری کاربرد داشته‌اند. در میان گونه‌های دارای تداوم کاربری در دوره‌های صفوی تا قاجار (ورقه‌ای، محرابی تیزه‌دار، محرابی پخ و کتابی کوچک)، از منظر شکل سنگ، طی دوره‌های صفوی تا قاجار تغییری ایجاد نشده است؛ با این وجود بررسی نمونه‌ها نشان‌دهنده آن است که در گونه‌های محرابی تیزه‌دار، محرابی پخ و کتابی کوچک شاهد تغییراتی در مضامین تزئینی و جنس سنگ بوده‌ایم. بر این اساس در دوره صفوی، این گونه‌ها یا فاقد هر گونه نقشی بوده یا نقوش آن محدود به نقوش گیاهی بوده

است؛ هم‌چنین جنس سنگ نمونه‌های صفوی برخلاف نمونه‌های دوره قاجاری که دارای تنوع بوده، به سنگ گرانیت محدود بوده است.

چنان‌چه مشخص شد گاهی بین گونه و نوع تزئین و کتیبه، ارتباط معناداری دیده می‌شود، به‌طوری‌که گونه مطبق فاقد نقوش بوده یا این‌که در گونه‌های منقوش، گونه‌های بالین‌دار و صندوقی از کمترین میزان نقوش برخوردار بوده‌اند. در زیرگونه‌های کتابی مانند: کتابی بزرگ، کتابی کوچک و کتابی مرمری به همراه گونه محرابی پخ بیشترین میزان نقوش در سطح سنگ به کار رفته است. از منظر نوع نقش مایه‌های مورد استفاده در هر گونه که شامل نقوش: گیاهی، جانوری و وسایل زندگی روزمره است؛ در گونه صندوقی و زیرگونه افقی محرابی هلالی تنها نقوش گیاهی مورد استفاده بوده است. در دیگر گونه‌ها به غیر از گونه مطبق که فاقد هر گونه نقشی بوده، هر سه دسته نقوش دیده می‌شود، با این وجود گونه محرابی پخ و در درجه‌ای پایین‌تر گونه کتابی بیشترین تنوع نقش مایه‌ها را نشان می‌دهد. در بررسی ارتباط نقش مایه و دوره زمانی چنان‌که مشخص است در دوره صفوی عمده‌تأ نقوش گیاهی مورد استفاده بوده و در دوره قاجار علاوه بر نقوش گیاهی دیگر نقوش، به‌ویژه نقوش وسایل زندگی روزمره و نقوش جانوری نیز مورد استفاده قرار گرفته است. از منظر ظرافت و کیفیت هنری نقوش، نقوش (گیاهی) مورد استفاده در گونه صندوقی و زیرگونه کتابی مرمری از کیفیت و معیارهای هنری والاتری به نسب دیگر گونه‌ها برخوردار است. چنین موضوعی در کنار جنس و ابعاد و متن کتیبه‌ها، حاکی از جایگاه والای اجتماعی و اقتصادی کاربران این دو گونه بوده است.

از منظر نوع خط مورد استفاده در گونه‌ها، خط نستعلیق از یک سو با استفاده در همه گونه‌ها، بیشترین میزان کاربرد را نشان داده و از سویی در بسیاری از گونه‌ها هم‌چون: زیرگونه‌های محرابی، کتابی کوچک، بالین‌دار و مطبق تنها خط مورد استفاده بوده است. خط ثلث، تنها در گونه صندوقی و دو زیرگونه اصلی گونه کتابی (کتابی بزرگ و کتابی مرمری) به کار رفته است. گونه صندوقی و کتابی بزرگ تنها گونه‌هایی است که کاربرد هر سه خط نستعلیق، ثلث و نسخ را نشان می‌دهد. با توجه به آن‌که خطوط سه‌گانه یادشده در سنگ قبرهای همه دوره‌ها به‌طور یکسانی به کار رفته است، بین خط مورد استفاده و دوره زمانی سنگ قبر، ارتباط معناداری دیده نمی‌شود. از منظر مضمون کتیبه‌ها، به غیر از گونه افقی محرابی هلالی که مضامین کتیبه‌ای آن محدود به نام متوفی و تاریخ وفات بوده، دیگر گونه‌ها نشان‌دهنده کاربرد مضامین متنوعی هم‌چون عبارت‌های قرآنی، اذکار و اشعار هستند. در این میان تنها در گونه ورقه‌ای اشعار و اذکار به کار رفته است.

در ارتباط با نوع سنگ گونه‌ها، گونه‌های صندوقی، مطبق، ورقه‌ای، بالین‌دار و کتابی بزرگ به تقریب همه از یک نوع سنگ بوده و در گونه‌هایی هم‌چون کتابی کوچک، محرابی تیزه‌دار و پخ از سنگ‌های متفاوتی استفاده شده است. در ارتباط با محل تأمین سنگ قبور، اطلاع مؤثقی وجود ندارد. با این وجود چنان‌چه پیش‌تر اشاره شد، به احتمال قریب به یقین گونه عمودی ورقه‌ای از محل کوه‌های اطراف سه و باغ‌میران تهیه می‌شده است. با توجه به مواردی هم‌چون کثرت استعمال، ساخت به دست حجاران دهقی، کاربرد طیفی از سنگ‌های تیره‌رنگ و وجود کوهی موسوم به سیاه‌کوه در حدفاصل برخوار با علویچه و دهق، احتمالاً محل تأمین سنگ گونه کتابی بزرگ، کوه‌های غربی برخوار و به‌ویژه سیاه‌کوه بوده است. در ارتباط با دیگر گونه‌ها با توجه بدان که طبق روایات محلی کوهپایه‌های واقع در منتهی‌الیه شمال شرقی برخوار و نواحی جنوبی اردستان، به‌ویژه محلی به نام «لاسیب» محل تأمین سنگ‌های آسیاب برخوار و شهر اصفهان بوده، احتمالاً برخی نمونه‌ها می‌توانسته از این مکان تهیه شده باشد. برخی گونه‌ها، به‌ویژه برخی طیف‌های مرمری نفیس، احتمالاً منشأ غیربومی داشته است.

تمایزات اجتماعی صاحبان قبور در مواردی هم‌چون، وجود یا عدم وجود سنگ مزار، ابعاد سنگ، کمیت و ظرافت عناصر تزئینی، میزان، مضمون و ظرافت هنری کتیبه‌ها و جنس سنگ، تبلور یافته است. برخی نمونه‌ها هم‌چون کتابی مرمی بزرگ مختص افراد با منزلت اجتماعی بالا بوده یا قبور صندوقی صفوی بی‌گمان برای چنین افرادی ساخته می‌شده است. در سنگ قبور هنرمندان کمتر به نام خود اشار کرده‌اند؛ با این‌وجود نام سنگ‌تراش در اکثر دوره‌ها، به‌ویژه قرون ۵ و ۶ ه.ق. (دانش‌یزدی، ۱۳۸۷: ۱۲۲-۱۱۴؛ دیماند، ۱۳۸۳: ۹۳) بر سنگ قبور دیده می‌شود (فقیه‌میرزایی و همکاران، ۱۳۸۴). از میان سنگ قبور بُرخوار، تنها بر یک سنگ گونه صندوقی (صفوی) و چند سنگ گونه افقی کتابی بزرگ (قاجاری)، نام حجار به‌کار رفته است. وجود نام حجار از اهمیت و منزلت اجتماعی این هنرمندان حکایت داشته، به‌ویژه آن‌که در سنگ‌قبرهایی به نام حجار اشاره شده که به نسبت دیگر نمونه‌های آن گونه، از ظرافت و تکلف هنری بیشتری برخوردار بوده‌اند. با توجه به کثرت قبور صندوقی در دوره صفوی و قبور کتابی بزرگ در دوره قاجاری و این‌که نام حجار تنها بر این دو گونه آورده شده است، به نظر می‌رسد دو گونه یادشده، رایج‌ترین گونه‌های دوره‌های خود بوده و در میان دیگر گونه‌ها، رقابت هنری، کاربرد و تقاضای بیشتری داشته‌اند. تنوع سبکی، رعایت اصول و قاعده‌مند بودن به نسبت دیگر گونه‌ها، درجات هنری متفاوت و شمول کاربری این دو گونه، به‌ویژه گونه کتابی بزرگ، از دیگر موارد تقویت‌کننده چنین نظری است.

وجود پسوند دهقی در نام حجاران گونه کتابی بزرگ، نشان می‌دهد که حجاران این گونه عمدتاً از استادکاران دهقی بوده و شاید تنها سازندگان این گونه بوده‌اند. این موارد که شامل ۱۱ سنگ‌قبر بوده، اسامی استادکاران متفاوتی را نشان داده و در روستاهای مورچه‌خورت، سه، دهلر و کلهرود قرار گرفته‌اند. با توجه به ناتمام بودن اجرای نقوش و کتیبه‌ها بر سنگ‌قبر صندوقی دارای نام حجار، به احتمال قریب به یقین، حجار در محل قبرستان به ساخت این گونه می‌پرداخته است. ابعاد حجیم و سنگینی سنگ قبور این گونه در کنار نظر برخی پژوهش‌گران مبنی بر استقرار کارگاه‌های حجاری در محل قبرستان (فقیه‌میرزایی و همکاران، ۱۳۸۴: ۲۲۲/۸) چنین نظری را تقویت می‌نماید.

نتیجه‌گیری

با توجه به آن‌چه گذشت، پژوهش پیش‌روی به‌منظور پاسخ به سه پرسش ذیل صورت گرفت؛ ۱- از منظر ریختی، کدام گونه‌های سنگ قبور منقوش و کتیبه‌دار در بُرخوار وجود داشته است؟ ۲- خصیصه‌های ساختاری و زمانی این گونه‌ها در مقایسه با یک‌دیگر و در مقایسه با گونه‌های رایج در دیگر مناطق، کدام موارد است؟ ۳- کمیت و نحوه پراکنش گونه‌های سنگ‌قبر در سکونتگاه‌های منطقه، به چه شکل بوده و حاوی چه اطلاعاتی است؟ در راستای پاسخ به پرسش اول، در آغاز با اساس قرار دادن شکل ظاهری و نحوه قرارگیری سنگ‌قبرهای منقوش و کتیبه‌دار، ۵ گونه و ۷ زیرگونه اصلی مشخص گردید. در ادامه با ملاک قرار دادن معیارهایی هم‌چون: شیوه طراحی سطوح، شیوه‌های قرارگیری نقوش و کتیبه‌ها و ترکیب‌بندی آن‌ها بر سطوح سنگ، جنس، نوع کتیبه و نوع نقش‌مایه‌ها، این گونه‌ها، به ۲۹ زیرگونه فرعی تقسیم گردید. در ارتباط با پرسش دوم، مشخص گردید که هرکدام از گونه‌های اصلی و فرعی از منظر ظرافت و شیوه هنری به‌کار رفته در حجاری نقوش و کتیبه‌های آن، در سه سطح پایین، متوسط و بالا قرار می‌گیرند. نمونه‌های قرارگرفته در هر گونه از منظرهای گوناگون، درجاتی از هم‌گونی را نشان می‌دهد؛ چنان‌چه برخی در زمینه نوع سنگ، برخی از منظر ساختار شکلی و برخی از منظر چگونگی و ترکیب‌بندی آرایه‌ها از وجوه اشتراک برخوردار گردیده‌اند. در این میان بیشترین میزان هم‌گونی در میان سنگ‌قبرهای گونه‌های صندوقی، کتابی بزرگ و مطابق دیده می‌شود.

و برخی گونه‌ها درجات هم‌گونی کمتری را نشان می‌دهند. در میان گونه‌های شناسایی شده، برخی تک‌دوره‌ای بوده و برخی دارای تداوم کاربری طی دوره‌های صفوی تا قاجار بوده است؛ اگرچه مشابه این گونه‌ها در دیگر مناطق ایران نیز دیده می‌شود، با این وجود عمودی یا افقی قرارگرفتن آن‌ها می‌توانست متفاوت باشد. بررسی نمونه‌های هر گونه در مناطق مختلف ایران نشان‌دهنده آن است که گونه‌های ورقه‌ای، صندوقی، مطبق و زیرگونه اصلی کتابی کوچک، از قرون چهارم و پنجم هجری قمری، تا دوره قاجار در مناطق مختلف رایج بود و زیرگونه افقی محرابی هلالی، همانند نمونه‌های این گونه در برخوار، تنها در دوره قاجاری رایج بوده است. در پاسخ به پرسش سوم، بررسی کمیت گونه‌ها با در نظر گرفتن نسبت بین گونه و تعداد قبرستان‌های دارای آن گونه، نشان‌دهنده آن است که در مجموع دوره‌های صفوی تا قاجار، گونه‌هایی هم‌چون: بالین دار، کتابی بزرگ، ورقه‌ای، محرابی تیزه‌دار و صندوقی از گونه‌های رایج منطقه بوده و گونه‌های مطبق، محرابی هلالی و کتابی مرمری، از گونه‌های کم کاربرد بوده است. کمیت بسیار برخی گونه‌ها یا تنوع گونه‌ها در برخی سکونتگاه‌های منطقه، تحت تأثیر شرایط جغرافیایی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی و بومی خاص آن مکان‌ها بوده است؛ چنان‌که در نواحی کوهپایه‌ای گونه‌های عمودی و در مناطق هموار گونه‌های افقی مورد استفاده بوده است. در بررسی نسبت نوع گونه و دوره زمانی، مشخص شد که گونه صندوقی رایج‌ترین گونه مورد استفاده در دوره صفوی و گونه‌های بالین دار و کتابی بزرگ، پرکاربردترین گونه دوره قاجاری بوده است.

سپاسگزاری

نگارنده بر خود لازم می‌داند از داوران ناشناس نشریه که قبول زحمت کرده و با پیشنهادهای سازنده خود بر غنای متن پژوهش افزودند، قدردانی نماید.

تعارض منافع

پژوهش حاضر حاصل کار مطالعه‌ای است که توسط نگارنده تنظیم و نگارش شده است. منابع و مأخذ مورد استفاده همگی صحیح بوده و از هیچ مطلبی بدون ذکر عنوان استفاده نشده است. نگارنده ضمن اعلام عدم تعارض، مسئولیت صحت تمامی مطالب منتشر شده را متعهد می‌گردد.

پی‌نوشت‌ها

۱. لازم به ذکر است برخی از سنگ قبرهای جامعه آماری این پژوهش در نتیجه تخریب قبرستان‌ها، در حال حاضر وجود خارجی نداشته و تنها منبع اطلاعاتی آن، تصاویر و بررسی‌های نگارنده در دو دهه گذشته است.
۲. در حال حاضر در یکی از اماکن عمومی منطقه، یک سنگ قبر سلجوقی وجود دارد که با توجه به آن که به یک نمونه محدود بوده و در ارتباط با محل یافت آن تردیدهایی وجود دارد، از جامعه آماری پژوهش حذف شده است.
۳. لازم به ذکر است قبور و سنگ قبور شناسایی شده در این پژوهش براساس مطالعات باستان‌شناسی نگارنده در قالب طرح شناسایی آثار تاریخی منطقه برخوار در سال ۱۳۸۴ (احمدی، ۱۳۸۴ الف)، بررسی باستان‌شناسی برخوار در سال ۱۳۹۸ (احمدی، ۱۳۹۹ الف) و بازدیدهای میدانی دو دهه گذشته بوده است. عمده قبور بررسی شده در این پژوهش در قبرستان‌های مورد استفاده ساکنان شناسایی گردیده، برخی نیز مربوط به قبرستان‌های متروک روستاها و یا قبرستان کهن محوطه‌های تاریخی و متروک بوده است. دسته دیگر سنگ قبور، شامل نمونه‌هایی است که در عملیات‌های ساختمانی اشخاص یا شهرداری‌ها شناسایی شده و یا این که در پی گردی و مرمت و یا تخریب برخی آثار تاریخی منطقه مشخص شده است.
۴. در این تقسیم‌بندی از پنج دسته گونه ترکیبی، تنها سه دسته دارای سنگ منقوش و کتیبه‌دار که طبیعتاً جزو جامعه آماری این پژوهش (سنگ قبرهای منقوش و کتیبه‌دار) قرار می‌گیرند، مورد توجه بوده است. از این میان، دسته دارای سنگ منقوش و کتیبه‌دار عمودی با سنگ ساده افقی در دسته عمودی و دسته سنگ ساده عمودی با سنگ افقی منقوش و کتیبه‌دار در دسته افقی قرار گرفته است. با توجه به تعداد بسیار اندک (سه نمونه) نمونه‌های ترکیبی سنگ منقوش و کتیبه‌دار عمودی با سنگ افقی منقوش و کتیبه‌دار و این که این نمونه‌ها تنها در زیرگونه کتابی بزرگ دیده می‌شود، این چند نمونه جزو گونه افقی، گونه کتابی و زیرگونه کتابی بزرگ طبقه‌بندی شده است.

۵. با توجه به گفته سال خوردگان محلی، دو شیرسنگی، در قبرستان‌های منطقه وجود داشت که در دهه‌های پیش مفقود شده است.
۶. البته در مواردی ضخامت سنگ قبور این گونه، قابل توجه است.
۷. در برخی منابع از این گونه با عنوان گهواره‌ای تخت یاد شده است؛ حال آن‌که آن چه به عنوان گهواره‌ای در منابع دیگر معرفی شده، ساختار شکلی متفاوتی دارد، بدین‌شکل که در دو سوی آن دو زائده برجسته وجود داشته و شکل گهواره را تداعی می‌کند؛ هم‌چنین برخی محققان نیز به اشتباه نمونه‌های مطبق را به عنوان گهواره‌ای و آن‌هم گهواره‌ای مطبق معرفی کرده‌اند.
۸. لازم به ذکر است که سنگ مزارهای برافراشته به‌شکل انسان از سابقه‌ای دیرین برخوردار بوده و از نمونه‌های کهن آن می‌توان به موارد موجود در مشکین‌شهر اشاره کرد (Ingraham & Summers, 1979).
۹. با توجه بررسی‌های صورت‌گرفته در موارد بسیاری قبور گذشتگان، فاقد سنگ مزار بوده و مدفنی پشته خاکی، سنگ‌چین یا آجرچین داشته‌اند. این موضوع می‌توانست در نتیجه عواملی گوناگونی هم‌چون: ضعف بنیه مالی، اعتقادات مذهبی، ماهیت عمدتاً روستایی سکونتگاه‌های منطقه و مواردی از این دست بوده باشد.

کتابنامه

- الاصفهانی، محمد مهدی بن محمد رضا، (۱۳۶۸). نصف جهان فی تعریف اصفهان. به تصحیح منوچهر ستوده، تهران: امیرکبیر.
- احمدی، عباسعلی، (۱۳۸۴ الف). «طرح شناسایی و بررسی باستان‌شناسی شهرستان برخوار و میمه». اصفهان: مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان اصفهان (منتشر نشده).
- احمدی، عباسعلی، (۱۳۸۴ ب). «طرح شناسایی و بررسی باستان‌شناسی شهرستان تیران و کرون». اصفهان: مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان اصفهان (منتشر نشده).
- احمدی، عباسعلی، (۱۳۹۹ الف). «بررسی باستان‌شناختی شهرستان برخوار و بخش مرکزی شهرستان شاهین‌شهر و میمه». مجموعه مقالات کوتاه هجدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران، گردآوری و تدوین روح‌الله شیرازی، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۶۶-۶۱.
- احمدی، عباسعلی، (۱۳۹۹ ب). «ساختار اداری، فرهنگی و اقتصادی رستاق برخوار از ساسانی تا قاجاری». پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران، ۱۶: ۱-۱۱. doi.org/10.30473/lhst.2020.7045
- بهشید، بابک؛ و بهلول‌نیری، بهزاد، (۱۳۹۲). «مفهوم نقش و نگارها در سنگ قبرهای محوطه شهیدگاه بقعه شیخ صفی‌الدین». همایش ملی باستان‌شناسی ایران. به‌کوشش: حسن هاشمی‌زرج‌آباد و محمدحسین قریشی، بیرجند: دانشگاه بیرجند: ۱۴-۱.
- پورکریم، هوشنگ، (۱۳۴۲). «سنگ مزارهای ایران». فرهنگ و مردم، ۱۲: ۳۹-۳۱.
- پوگاخپگوا، گالینا؛ و خاکیموف، اکبر، (۱۳۷۲). هنر در آسیای مرکزی. ترجمه ناهید کریم‌زندی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- جبّاری کلخوران، صداقت؛ و خیبری، محمدرضا، (۱۳۸۹). «بررسی سنگ‌نبشته‌های تاریخی شهرستان یزد (سنگ قبور قرون ۵ تا ۱۳ ه.ق.) با تأکید بر ویژگی‌های گرافیکی». کتاب ماه هنر، ۱۴۵: ۷۳-۶۰.
- جوانمرد، بهاره؛ و ولی‌بیگ، نیما، (۱۳۹۸). «بررسی تناسب و ترکیب‌بندی سنگ مزارهای با نقش مایه فرشته در آرامستان ارامنه جلفای اصفهان». نگره، ۵۲: ۶۷-۵۳. DOI: 10.22070/NEGAREH.2019.4069.2085
- دانش‌یزدی، فاطمه، (۱۳۸۷). کتیبه‌های اسلامی شهر یزد. تهران: سبحان نور.
- دولت‌یاری، عباس؛ و صالحی، زهرا، (۱۳۹۶). «سنگ قبرهای گورستان سفیدچاه بهشهر؛ نوع‌شناسی؛ پیکره‌بندی و مفاهیم نقش و نگاره». فرهنگ مردم ایران، ۵۰ و ۵۱: ۹۷-۶۱.

- دیماند، موریس اسون، (۱۳۸۳). راهنمای صنایع اسلامی. ترجمه عبدالله فریار، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ سوم.
- رحمانی، جبار؛ و قربانی، هاجر، (۱۳۹۳). «نشانه‌شناسی فرهنگی نقوش سنگ قبر با تأکید بر نقش شانه در تخت فولاد اصفهان». مردم و فرهنگ، ۱: ۲۱۵-۱۸۹.
- زارعی، محمدابراهیم، (۱۳۸۱). «بقعه خضر همدان». اثر، ۳۴ و ۳۳: ۲۲۲-۱۹۲.
- شاهمندی، اکبر، (۱۳۹۲ الف). «مقایسه تطبیقی طشت آب‌های قبور در آرامگاه‌های تخت فولاد و ارامنه اصفهان». هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، ۱۸ (۱): ۴۴-۳۳.
- شاهمندی، اکبر، (۱۳۹۲ ب). «بررسی متون و تصاویر در سنگ مزارات امامزاده احمد اصفهان». همایش بین‌المللی امامزادگان. جلد ۲، به‌کوشش: اصغر منتظرالقائم: ۹۲۶-۹۰۵. DOI: 10.22059/JFAVA.2013.36269
- شایسته‌فر، مهناز، (۱۳۸۸). «تزئینات کتیبه‌ای سنگ قبرهای شیخ‌صفی و تطبیق آن با نهارخوران گرگان». کتاب ماه هنر، ۱۳۴: ۸۱-۷۴.
- شریفی‌نیا، اکبر؛ ساریخانی، مجید؛ دولت‌یاری، عباس؛ و قائمی، نعیمه، (۱۳۹۵). «شناخت و بررسی مضامین و نقوش سنگ قبور شهرستان دره‌شهر در استان ایلام». هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی، ۲۱ (۱): ۳۵-۲۳. DOI: 10.22059/JFAVA.2016.57707
- شریفی‌نیا، اکبر؛ شاکرمی، طیبه؛ و ارجمندی، رؤیا، (۱۳۹۸). «بررسی و تحلیل نقوش تزئینی قبور شهرستان دره‌شهر». نگارینه هنر اسلامی، ۱۸: ۱۰۳-۸۸. DOI: 10.22077/NIA.2020.2549.1223
- شیخی، علیرضا؛ و جهانیان، عطیه، (۱۳۹۷). «بررسی و شناخت مضامین و نقوش سنگ قبرهای محفوظ در هارونیه طوس». نگارینه هنر اسلامی، ۱۶: ۹۰-۸۱. DOI: 10.22077/NIA.2018.1628.1123
- صادقی‌توران‌پشتی، میثم؛ میرحسینی، یحیی؛ و آشوری جلال‌آبادی، محمد، (۱۳۹۶). «تحلیلی بر مقوله انتخاب آیات قرآنی در مزار نوشته‌های توران‌پشت؛ یادمانی با داده‌های فرهنگی و تاریخی». مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی، ۱ (۴): ۸۵-۵۵.
- علی‌نژاد، روجا، (۱۳۹۳). «سفیدچاه، نمایه‌ای فراتر از یک گورستان». هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی، ۱۹ (۲): ۵۶-۴۹. DOI: 10.22059/JFAVA.2014.51439
- عقیلی، احمد، (۱۳۸۸). تخت فولاد اصفهان. اصفهان: کانون پژوهش.
- فرزین، علیرضا، (۱۳۸۴). گور نگاره‌های لرستان. تهران: پژوهشکده مردم‌شناسی.
- فقیه‌میرزایی، گیلان؛ مخلصی، محمدعلی؛ و حبیبی، زهرا، (۱۳۸۴). تخت فولاد یادمان تاریخی اصفهان. جلد ۱، ۲، ۳، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
- فیضی، مهسا؛ و فیضی، نسیم، (۱۳۹۲). «معرفی و بررسی باستان‌شناختی نقوش قبرها در گورستان‌های اسلامی بخش مرکزی شهرستان آبدانان». فرهنگ ایلام، ۴۱: ۲۷-۱.
- کاظم‌پور، مهدی؛ محمدزاده، مهدی؛ و شکرپور، شهریار، (۱۳۹۹). «تحلیل نمادشناسی نقوش سنگ مزارات شهر اهر». هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، ۲۵ (۱): ۸۶-۷۱. DOI: 10.22059/JFAVA.2018.266150.666028
- لباف‌خانیکی، رجبعلی، (۱۳۶۹). «سنگ افراشته‌های مزارات باخزر». اثر، ۱۸ و ۱۹: ۱۱۲-۹۳.
- لطفی، سلیمان، (۱۳۹۶). سوگ نگاره‌ها (سنگ‌های روی دل و میل‌ها در آرامگاه‌ها و گورستان‌ها). تهران: کتاب ابرار.
- مظاهری، هوشنگ، (۱۳۸۲). آرامگاه خارجیان در اصفهان. اصفهان: غزل.
- موسوی‌کوهپر، سیدمهدی؛ خانعلی، حمید؛ و نیستانی، جواد، (۱۳۹۴). «سنگ‌های مزار، نمودی از وحدت مذاهب مختلف اسلامی در ایران، گونه‌شناسی، طبقه‌بندی و مطالعه آرایه‌های

سنگ مزارهای نوع گهواره‌ای». پژوهشنامه تاریخ اسلام، ۵ (۲۰): ۱۵۲-۱۳۳. DOI: 20.1001.1.225.19726.1394.1.20.6.8

- میرجعفری، حسین؛ و بزاز دستفروش، مهدی، (۱۳۸۸). «مزارات چرنداب تبریز». پژوهش‌های زبان و ادب فارسی، ۴: ۴۲-۱۹.
- میرجعفری، حسین؛ و بزاز دستفروش، مهدی، (۱۳۹۱). «مزارات بیلانکوه تبریز». پژوهش‌های تاریخی، ۴ (۴): ۲۲-۱.
- مهدوی، سید مصلح‌الدین، (۱۳۸۷). مزارات اصفهان. به‌کوشش: اصغر منتظرالقائم، اصفهان: دانشگاه اصفهان، چاپ سوم.

- Al-Isfahani, M. M. bin-M. R., (1989). *Half of the world according to the definition of Isfahan*. Edited by: Manouchehr Sotoudeh, Tehran: Amirkabir. (In Persian)

- Ahmadi, A., (2019 A). "Archaeological survey of Borkhar city and the central part of Shahinshahr and Mimeh city". *A collection of short articles of the 18th Annual Meeting of Iranian Archaeology*, compiled and compiled by Ruhollah Shirazi, Tehran: Research Institute of Cultural Heritage and Tourism: 66-61. (In Persian)

- Ahmadi, A., (2019 B). "Administrative, cultural and economic structure of Rostaq Borkhar from Sassanid to Qajar". *Journal of Local History of Iran*, 16: 11-30. doi. org/10.30473/lhst.2020.7045 (In Persian)

- Ahmadi, A., (2005 A). "Archeological identification and investigation plan of Bokhar and Mimeh". Archives of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts Organization of Isfahan Province. (In Persian)

- Ahmadi, A. A., (2005 B). "Archaeological identification and investigation plan of Tiran and Karvan". Archives of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts Organization of Isfahan Province.

- Ali Nejad, R., (2013). "Safidchah, a profile beyond a cemetery". *Fine Arts - Visual Arts*, 19 (2): 49-56. DOI: 10.22059/JFAVA.2014.51439 (In Persian)

- Aghili, A., (2009). *Takht Folad of Isfahan*. Isfahan: Research Center.

- Behshid, B. & Behloli Neiri, B., (2012). "The concept of inscriptions and paintings in the tombstones of the Shahidgah area of Sheikh Safiuddin's mausoleum". *National Conference of Iranian Archaeology*. By Hassan Hashemi and Mohammad Hossein Qureshi, Birjand: Birjand University: 1-14. (In Persian)

- Danesh Yazdi, F., (2007). *Islamic inscriptions of Yazd city*. Tehran: Subhan Noor. (In Persian)

- Dolat Yari, A. & Salehi, Z., (2016). "Tombstones of Sefid Chah Behshahr Cemetery; typology; configuration and concepts of role and image". *Iranian People's Culture*, 50 & 51: 61-97. (In Persian)

- Demand, M. E., (2004). *Guide to Islamic Industries*. Translated by: Abdullah Faryar, Tehran: Scientific and Cultural, third edition. (In Persian)

- Farzin, A., (2005). *Tomb paintings of Lorestan*. Tehran: Research Institute of Anthropology. (In Persian)

- Faqih Mirzaei, G.; Mokhlisi, M. A. & Habibi, Z., (2005). *Steel plate of historical monument of Isfahan*. Volumes 1, 2, 3, Tehran: Research Institute of Cultural Heritage and Tourism. (In Persian)
- Faizi, M. & Faizi, N., (2012). "Introduction and archaeological investigation of grave patterns in Islamic cemeteries in the central part of Abdanan city". *Farhang Elam*, 41: 1-27. (In Persian)
- Hajizadeh, K. & Maroufi Moghadam, I., (2019). "Analysis of dating and semantics of Bukan cradle tombstones". *Art and Media Studies*, 2 (3): 117-141. (In Persian)
- Ingraham, M. L. & Summers, G., (1979). "Settlements in the Meshkinshahr plain, North- Eastern Azerbaijan". *IRAN*, in: *AMI*: 68-102.
- Jabari Kolkhoran, S. & Khabeiri, M. R., (2010). "Investigation of the historical stone inscriptions of Yazd city (tombstones from the 5th to 13th centuries AD) with an emphasis on graphic features". *Book of the Month of Art*, 145: 60-73. (In Persian)
- Javanmard, B. & Valibeig, N., (2018). "Investigating the appropriateness and composition of tombstones with the image of an angel in the Armenian cemetery of Jolfa, Isfahan". *Negreh*, 52: 53-67, DOI: [10.22070/NEGAREH.2019.4069.2085](https://doi.org/10.22070/NEGAREH.2019.4069.2085) (In Persian)
- Kazempour, M.; Mohammadzadeh, M. & Shekarpour, Sh., (2019). "Analysis of Symbology of Stone Patterns in Ahar City Tombs". *Fine Arts-Visual Arts*, 25(1): 71-86. DOI: [10.22059/JFAVA.2018.266150.666028](https://doi.org/10.22059/JFAVA.2018.266150.666028) (In Persian)
- Labaf Khaniki, R. A., (1990). "Bakhzer tombstones". *Asar*, 18 & 19: 112-93. (In Persian)
- Lotfi, S., (2016). *Tombstones (stones on the heart and pillars in tombs and cemeteries)*. Tehran: Kitab Abrar. (In Persian)
- Mahdavi, S. M., (2008). *Tombs of Isfahan*. By Asghar Montazer-al-Qaim. Isfahan: University of Isfahan, third edition. (In Persian)
- Mazheri, H., (2003). *Tomb of Foreigners in Isfahan*. Isfahan: Ghazal.
- Mirza Bolqasmi, M. S., (2008). *Fars memorial inscriptions*. Tehran: Art Academy. (In Persian)
- MirJafari, Hossein; and Bazaz Dastforush, Mehdi, (2008). "Cemeteries of Cherandab, Tabriz". *Persian language and literature studies*, number 4, pp. 19-42. (In Persian)
- MirJafari, H. & Bazaz Dastforush, M., (2013). "Bilankoh Tombs of Tabriz". *Historical Researches*, 4 (4): 1-22. (In Persian)
- Mortensen, I. D., (1993). *Nomads of Luristan: History, Material Culture, and Pastoralism in Western Iran*. New York: Thames and Hudson.
- Mousavi Kohper, S. M.; Khanali, H. & Nisfani, J., (2014). "Tombstones, a manifestation of the unity of different Islamic religions in Iran, typology, classification and study of cradle-type tombstone arrays". *Islamic History Research Journal*, 5 (20): 152-133. DOI: [20.1001.1.22519726.1394.1.20.6.8](https://doi.org/10.1001.1.22519726.1394.1.20.6.8)

- Pour Karim, H., (1963). "Tombstones of Iran". *Culture and People*, 12: 31-39. (In Persian)
- Pugakhpegwa, G. & Khakimov, A., (1993). *Art in Central Asia*. Translated by: Nahid Karim Zandi, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. (In Persian)
- Rahmani, J. & Ghorbani, H., (2014). "Cultural semiotics of tombstone motifs with emphasis on the role of the shoulder in the Isfahan steel throne". *People and Culture*, 1: 215-189. (In Persian)
- Shahmandi, A., (2013 A). "Comparative comparison of grave water basins in Takht Foulad and Armenian Aramaghs of Isfahan". *Fine Arts-Visual Arts*, 18 (1): 33-44. (In Persian)
- Shahmandi, A., (2013b). "Examination of texts and images in the gravestones of Imamzadeh Ahmad Isfahan". *Imamzadegan international conference*. 2, by: Asghar Montazer al-Qaim: 926-905. [10.22059/JFAVA.2013.36269](https://doi.org/10.22059/JFAVA.2013.36269) (In Persian)
- Shaistefar, M., (2008). "Inscription decorations on the gravestones of Sheikh Safi and its comparison with Gorgan's diners". *Book of Art Month*, 134: 81-74. (In Persian)
- Sharifinia, A.; Sarikhani, M.; Dolat Yari, A. & Ghaemi, N., (2015). "Recognizing and examining the themes and motifs of tombstones in Dareh Shahr city in Ilam province". *Fine Arts-Visual Arts*, 21 (1): 23-35. DOI: [10.22059/JFAVA.2016.57707](https://doi.org/10.22059/JFAVA.2016.57707) (In Persian)
- Sharifinia, A.; Shakrami, T. & Arjamandi, R., (2018). "Investigation and analysis of decorative motifs of graves in Dere Shahr city". *Journal of Islamic Art*, 18: 88-103. DOI: [10.22077/NIA.2020.2549.1223](https://doi.org/10.22077/NIA.2020.2549.1223) (In Persian)
- Sheikhi, A. & Jahanian, A., (2017). "Investigating and understanding the themes and motifs of Mahfouz tombstones in Harunieh Tous". *Journal of Islamic Art*, 16: 81-90. DOI: [10.22077/NIA.2018.1628.1123](https://doi.org/10.22077/NIA.2018.1628.1123) (In Persian)
- Sadeghi Turan Pushti, M.; Mirhosseini, Y. & Ashuri Jalalabadi, M., (2016). "An analysis of the selection of Quranic verses in the tomb of Turan Pasht writings; A monument with cultural and historical data". *Quranic studies and Islamic culture*, 1 (4): 55-85. (In Persian)
- Zarei, M. E., (2002). "Mausoleum of Khizr Hamadan". *Asar*, 34 & 33: 192-222. (In Persian)